

Андрій СТАРОДУБ (Київ)

**ПЕРЕГОВОРИ МІЖ ПОЛЬСЬКИМ ДИПЛОМАТИЧНИМ
ПРЕДСТАВНИЦТВОМ У МОСКВІ ТА ПАТРІАРХОМ
ТИХОНОМ (БЕЛЛАВІНИМ) У СПРАВІ СТАТУСУ
ТА ЮРИСДИКЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ
(ВЕРЕСЕНЬ 1921 – КВІТЕНЬ 1922 РОКІВ)**

Окремі історичні сюжети не розробляються дослідниками з причини оманливої “очевидності” висновків, що їх можна зробити на підставі вже відомих фактів. У таких випадках цілком достатнім вважається посилання на якесь поважне дослідження, автор якого мав/міг мати справу с першоджерелами. Проте такий підхід не завжди виправданий, оскільки робить автора “заручником” чужих, нехай і виконаних на високому фаховому рівні, інтерпретацій.

Один з таких епізодів – переговори 1921–1922 рр. між польським урядом та Патріархом Тихоном (Беллавіним) у справі статусу та юрисдикції православних єпархій на території відродженої Польської держави, не викликає зацікавленості у авторів сучасних досліджень, присвячених проблемам історії Православної церкви в міжвоєнній Польщі. Як правило, польські історики¹ обмежуються посиланням на монографію професора Мирослави Папежинської-Турек². Безумовно – ці дослідники є у найбільш виграшному становищі, оскільки дана розвідка – чи не найдетальніша праця про взаємини польської держави та Православної церкви у міжвоєнний період, базована на ретельних архівних студіях.

Інша ситуація з українськими авторами³, що, як правило, обмежуються відповідними посиланнями на роботи Олександра Лотоцького, Івана Власов-

¹ *Mironowicz A.* Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. – Białystok, 2005; *Bendza M.* Droga Kościoła prawosławnego w Polsce do autokefalii. – Białystok, 2006; *Pelica G.* Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939). – Lublin, 2007; *Dudra S.* Metropolita Dionizy (Waledyński) (1876–1960). – Warszawa, 2010.

² *Papierzyńska-Turek M.* Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia (1918–1939). – Warszawa, 1989.

³ *Стоколос Н.* Динаміка колонізації і українізації православної церкви в Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1996; *Галуха Л.* Особливості автокефалії та інституалізації православної церкви в Польщі (1918–1939): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1997; *Губар А.* Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської Патріархії від 13 листопада 1924 року та його значення в історії Української Церкви. – К., 1999; *Борщевич В.* Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві роки ХХ ст.) – Луцьк, 2000; *Федін М.* Правове врегулювання статусу Православної церкви у Польщі в період її автокефалізації (1919–1925 рр.) // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць / Керівник авт. кол. С. Ківалов; відп. за вип. Л. Кормич. – Одеса, 2011. – Вип. 41. – С. 332–339; *Альошина О.* Становище Православної церкви в Польщі у 20-х рр. ХХ ст. // Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2012. – Вип. 7. – С. 41–46.

Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві...

ського чи Ореста Купранця⁴. Адже жоден з цих істориків, авторитетом якого вони підкріплюють ті чи інші твердження, не мав доступу до відповідних архівів і лише ретранслював ту уривчасту інформацію, що їй було оприлюднено в пресі чи публікаціях прихильників⁵ та противників⁶ автокефалії Православної церкви в Польщі.

У російській історіографії⁷ незаперечним авторитетом користується робота Олександра Світича⁸, яка має аналогічні до робіт вищезгаданих українських істориків-емігрантів вади – тенденційність викладу (автор – один з активістів “антиавтокефалістського” табору) матеріалу та обмежену джерельну базу.

Власне, сам епізод, пов’язаний з переговорами між польським урядом та російським Патріархом, не вважається проблемним чи вартим вивчення. “Узагальнена” точка зору як авторів, котрі прихильно ставляться до автокефалії Православної церкви в Польщі, так і їхніх противників, зводиться до того, що діалог був апіорі приречений на неуспіх. Відмінність позицій полягає в тому, що всю провину за це перші покладають на патріарха Тихона, який всіляко опирався процесу усамостійнення Церков на колишніх околицях Російської імперії, а другі – на польський уряд, котрий силоміць намагався оголосити автокефалію, не рахуючись ані з канонічними приписами, ані з волею самих православних.

На користь слушності кожної з цих візій вже неодноразово наводились позірно переконливі аргументи та факти. Втім, коли ми звернемося до нечисленних документів, що залишилися від даної історії, то побачимо: виключно на підставі інформації, яка міститься в них, неможливо зробити далекосяжних висновків щодо того, чого ж насправді прагнули сторони переговорів, наскільки важливими вважали вирішення тих чи тих проблем, на які компроміси і з яких причин готові були йти.

Єдиний спосіб, за допомогою якого можна спробувати дати відповідь на ці питання, – проаналізувати наявні дані у ширшому контексті, окреслити всі

⁴ Лотоцький О. Автокефалія. – К., 1999 (репринт видання 1939 р.); Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – К., 1998 (репринт видання 1955–1966 рр.); Купранець О. Православна Церква в міжвоєнній Польщі 1918–1939 рр. – Рим, 1974.

⁵ Алексій (Громадський), архієпископ. К истории Православной церкви в Польше за десятилетие пребывания во главе её Блаженнейшего митрополита Дионисия (1923–1933). – Варшава, 1937.

⁶ Виталий (Максименко), архимандрит. Как была введена автокефалия в Польше (Историческая записка). – Новый Сад, 1923.

⁷ Цытин В., протоиерей. Православная Церковь в Польше между Первой и Второй мировыми войнами // Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского богословского института: Материалы. – М., 1997. – С. 144–163; Энеева Н. К истории образования автокефалии Православной Церкви в Польше (1918–1922) // Зарубежная Россия: Сб. статей. – СПб., 2004. – С. 135–142; Волокитина Т. В. Православная церковь в системе государственно-церковных отношений в Польше первой половины XX в. // Российские и славянские исследования: Науч. сб. / Отв. ред. А. П. Сальков, О. А. Яновский и др. – Минск, 2008. – Вып. 3. – С. 26–47; Вишиванюк А. Православная Церковь в религиозной политике Польского государства в 1920–30-х гг. // Церковно-научный центр “Православная энциклопедия” (Режим доступа: <http://www.sedmitza.ru/text/1003745.html>. Відвідано 02.03.2013).

⁸ Свитич А. К. Православная Церковь в Польше и ее автокефалия. – Буэнос-Айрес, 1959.

обставини та обмеження, в рамках яких діяли польський уряд, вище керівництво Російської православної церкви, а також окремі ієрархи та посадовці.

* * *

Позиція щодо необхідності повного унезалежнення вищого церковного управління Православної церкви у відродженій Польщі була висловлена під час першого ж контакту між польським урядом та Московським патріархатом восени 1918 р. Тоді відбулися переговори між представником Регентської ради Польського Королівства у Москві Олександром Ледніцьким, патріархом Тихоном та призначеним на Варшавську кафедру архієпископом Серафимом (Чичаговим) (саме про них патріарх згадує в листі до польського повіреного в справах Тита Филиповича (див. документ № 4)). На той момент не відомі були остаточні кордони нової держави, а отже, мова йшла про організацію управління однієї Варшавської єпархії. Позиція російських ієрархів полягала в тому, що воно мало відбуватись на засадах, визначених Всеросійським Собором 1917–1918 рр., який прийняв спеціальне “Положение о православной Варшавской епархии”⁹. Номінований на Варшавську кафедру владика Серафим просив дозволу прибути до польської столиці та приступити до управління¹⁰. А Патріарх звернувся до уряду з проханням не лише визнати права на майно, яке було у дореволюційної Російської православної церкви (РПЦ) на польських теренах, але й матеріально допомогти зруйнованій війною православної єпархії¹¹.

В обмін на цілком осяжні “кроки назустріч” з боку польського уряду вищі достойники Московського патріархату запропонували символічні “жести доброї волі”, одним з яких була відмова від претензій на Варшавський кафедральний собор св. Олександра Невського на Саксонській площі¹².

Втім, незважаючи на підтримку з боку Ледніцького¹³, ці пропозиції були сприйняті у Варшаві більш ніж прохолодно. Міністерство ісповідань та народної освіти категорично відмовилось визнавати чинність прийнятого Всеросійським Собором “Положення”, а також поставило під сумнів доцільність надання дозволу на приїзд до Польщі архієпископа Серафима¹⁴.

Найвірогідніше, А. Ледніцький до свого від’їзду з Росії не отримував ці документи. Більш того – цілком вірогідним видається припущення, що їх

⁹ Определение Священного Собора Православной Российской Церкви об устройстве Варшавской епархии в пределах бывшего Царства Польского // Собрание определений и постановлений Священного Собора Православной Российской церкви. – М., 1994. – Вып. 4. – С. 23–24 (репринт изд. 1918 г.).

¹⁰ Archiwum Akt Nowych. – Zespół “Ministerstwo Wyznań religijnych i Oświecenia publicznego” (далі – ААН. – МWRiOP). – Sygn. 1013. – К. 2–3. Лист представника Регентської ради Польського Королівства в Росії А. Ледніцького до Державного департаменту (20 вересня 1918 р.).

¹¹ Ibidem. – Sygn. 960. – К. 13. Лист патріарха Тихона до представника Регентської ради Польського Королівства в Росії А. Ледніцького (23 вересня 1918 р.).

¹² Ibidem. – Sygn. 1013. – К. 3; *Алексий (Громадский), архиепископ*. К истории Православной церкви в Польше... – С. 14.

¹³ ААН. – МWRiOP. – Sygn. 960. – К. 11. Лист представника Регентської ради Польського Королівства в Росії А. Ледніцького до Державного департаменту (27 вересня 1918 р.).

¹⁴ Ibidem. – Sygn. 1013. – К. 10. Лист Міністерства ісповідань та народної освіти до Державного департаменту (19 жовтня 1918 р.).

Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві...

навіть не надсилали до Москви, оскільки саме у цей період відбулася зміна уряду (Регентська рада саморозпустилась 14 листопада 1918 р.).

У будь-якому випадку, патріарху у вересні 1921 р. було не відомо, що його пропозиції 1918 р., були відкинуті, і він, де-факто, намагався почати переговори саме опираючись на пункти, запропоновані за три роки до того.

Однак на цей раз Тихону було донесено недвозначну позицію польського уряду. У листі тимчасового повіреного у справах РП Тита Филиповича до міністра ісповідань (20 вересня 1921 р.) переказано зміст перемовин, що відбулись того ж таки дня. Патріарха насамперед цікавило, чи погодиться польський уряд на проект автономного устрою Православної церкви в Польщі. Польський дипломат у відповідь згадав, що коли серби мали автокефальну церкву у складі Австрії, а нині навіть латвійські православні вимагають автокефалії, “то є справою природною, що Польща, будучи, з точки зору кількості православних, другою державою (після Росії), також може вдовольнитись лише автокефалією”¹⁵.

Патріарх на це зауваження відповів, що сам він нічого зробити не зможе, оскільки така справа є у виключній компетенції Всеросійського Собору, а потім автокефалія має ще бути визнана іншими Помісними церквами.

Таким чином, з самого початку переговорів обидві сторони зафіксували позиції, від яких не збиралися відступати за жодних обставин: польський уряд стверджував, що він добиватиметься повної самостійності для Православної церкви в II-й Речі Посполитій, Патріарх наполягав на тому, що автокефалія, по-перше, недоцільна, і, по-друге – її надання знаходиться за межами його повноважень.

Виникає питання – а чи дійсно в Варшаві розраховували, що російський Патріарх піде назустріч всім їхнім вимогам? Однозначної відповіді на нього дати неможливо. З одного боку, ще до початку перемовин з російським патріархом польський уряд розпочав контакти із Вселенським патріархатом¹⁶. Це опосередковано свідчить про те, що впевненості в тому, що у Москві можна буде отримати згоду на автокефалію, у Варшаві не було. З іншого – враховувались неординарні умови, в яких перебував патріарх, його конфлікт з радянською владою тощо. Як свідчать ремарки в листах польських дипломатів у Москві¹⁷, були сподівання, що все це може зробити патріарха більш поступливим, і він, якщо не благословить автокефалію де-юре, то погодиться на неї де-факто. А серед чиновників Міністерства ісповідань поширеним було уявлення, що РПЦ не має занадто активно апелювати до “канонічної чистоти”, оскільки до 1917 р. вона сама жила в неканонічному укладі¹⁸.

¹⁵ Ibidem. – Sygn. 1003. – К. 51–52.

¹⁶ AAN. – Zespół “Ministerstwo Spraw Zagranicznych” (далі – AAN. – MSZ). – Sygn. 2869. – К. 11. Лист від дипломатичного представництва Речі Посполитої в Стамбулі до Міністерства закордонних справ (19 травня 1921 р.). У листі повідомляється про зустріч дипломатів з місцевим єпископом вселенського патріаршого престолу, під час якої останній дав практичні поради щодо того, яким чином має бути оформлено відповідне клопотання: воно мало містити згадку про гвалтовне перепідпорядкування Київської митрополії московським патріархам у 1686 р. та бажання православної людності, церковних ієрархів та уряду створити незалежну церкву в межах польської держави

¹⁷ AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1027. – К. 299.

¹⁸ Див., напр., відповідні пасажі у книжці одного з цих чиновників: *Piotrowicz W. Z zagadnień wyznaniowych w Polsce. – Wilno, 1930. – S. 87.*

Так чи так, але польська сторона не могла уникнути звернення до предстоятеля Російської церкви, оскільки без його участі неможливо було не лише відокремити Православну церкву в Польщі від російської, а й взагалі створити її організаційну структуру на канонічних засадах.

Станом на кінець літа 1921 р. на територіях, які увійшли до II-ї Речі Посполитої, перебувало 5 православних єпископів: архієпископ віленський Єлевферій (Богоявленський), Діонісій (Валединський), єпископ кременецький, який керував частиною дореволюційної Волинської єпархії, Пантелеймон (Рожновський), єпископ пінський та новогрудський, Володимир (Тихоницький) – єпископ білостоцький, тимчасово керуючий Гродненською єпархією та Сергій (Корольов), намісник Яблочинського монастиря, висвячений на єпископа холмського.

Жоден з цих єпископів не мав ніяких повноважень, які б дозволяли йому приймати рішення, обов'язкові для інших владик. На цю роль претендував єпископ Володимир (Тихоницький), який отримав від польського уряду декрет на тимчасове управління Варшавською та Холмською єпархіями. Його лист до міністерства ісповідань (6 жовтня 1921 р.)¹⁹ містить натяки на те, що владику розраховували – саме на його кандидатурі Патріарх зупиниться, коли мова йтиме про призначення обласного митрополита. Як мінімум, Тихоницький міг орієнтуватися на свій головний “козир” – серед наявних єпископів він був найстаршим за хіротонією (висвячений 1907 р.).

Припускаємо, що патріарх радо би затвердив Володимира, якби з такою пропозицією до нього звернувся уряд. Але у польських урядовців були підстави сумніватись, що цей преосвящений – відповідний кандидат. Протягом 1920–1921 рр. він продемонстрував, що перебуває в фарватері російських емігрантських організацій у Польщі (зрештою, його призначення у листопаді 1920 р. “пролобіював” “Русский комитет” та створена при ньому Варшавська православна церковна рада)²⁰.

Окрім того, попри дані в момент призначення обіцянки, він, без погодження з польською владою, взяв участь у хіротонії єпископа Сергія (Корольова). Поява ж нового єпископа (архієрейство та повноваження якого ніколи не визнавались урядом) ще більш заплутала ситуацію з церковним управлінням²¹.

Зважаючи на неусталеність кордонів у цей період, польському уряду важко було визначитись і щодо архієпископа (з липня 1921 р.) віленського та литовського Єлевферія (Богоявленського). Його кафедральне місто (Вільно) було приєднане до Польщі лише в квітні 1922 р., а сама єпархія виявилась розділеною між Польщею та Литвою²². Навіть з цих суто формальних

¹⁹ AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1027. – К. 310–312. Формально єпископ Володимир акцентував увагу на тому, що єдиним, кому він може передати управління Варшавською та Холмською єпархіями, є єпископ Сергій (Корольов).

²⁰ Ibidem. – К. 220–221. Лист голови Варшавської православної церковної ради М. Сербренникова до міністра ісповідань та народної освіти (12 листопада 1920 р.).

²¹ Алексій (Громадский), архієпископ. К истории Православной церкви в Польше... – С. 8–9.

²² Дет. див.: Серапинас В., священник. Православная Церковь в Литве в межвоенный период (1918 г. – 1939 г.). (Режим доступу: <http://www.orthodoxy.lt/index.php/where,history;sub,mezvoen>. Відвідано 25.05.2011).

Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві...

причин²³ (категоричне неприйняття самої ідеї автокефалії владика продемонстрував дещо пізніше) Єлевферій не виглядав зручним кандидатом.

Певні надії могли покладатись на єпископа пінського та новогрудського Пантелеймона (Рожновського), який мав польське походження (по батьківській лінії)²⁴. Проте той не продемонстрував достатньої лояльності. Та й, окрім усього іншого, – був призначений на єпархію без погодження з польським урядом.

На цьому тлі найбільш перспективним виглядав єпископ кременецький Діонісій (Валединський), керуючий найбільшою православною єпархією в Речі Посполитій. Він всіляко демонстрував готовність йти в фарватері побажань світської влади. В пізнішому панегірику владиці навіть стверджується, що Діонісій “в июне 1921 года был вызван в Варшаву, где министр исповеданий г. Ратай²⁵ предложил ему изготовать проект организации Высшего Управления Православной церкви в Польше и дал понять, что правительство имеет в виду привлечь его к этой организации в качестве главного лица”²⁶.

В архіві дійсно є такий проект Діонісія, однак датований він лише 16 вересня 1921 р.²⁷, і з його контексту можна зрозуміти, що Діонісій реагує на нещодавній (початку вересня) пропозиції міністра, а не на гіпотетичні червневі²⁸. У будь-якому випадку, він дійсно розглядався урядом як можливий кандидат у першоєрархи.

Проте і у цього владика було, як мінімум, два недоліки. Перший, можливо – менш суттєвий, полягав у тому, що Валединський на той момент занадто тісно співпрацював з Міністерством ісповідань Української народної республіки, всіляко демонстрував своє “українофільство” тощо²⁹.

Другий, що частково був породженням першого, суттєвіший – Діонісій перебував у відкритому конфлікті з усіма іншими єпископами³⁰. А отже, його підвищення неминуче призвело б лише до загострення суперечок між єрархами та звело б нанівець усі спроби “сконструювати” єдину церковну структуру.

²³ 15 листопада 1921 р. архієпископ Георгій звернувся до Міністерства ісповідань з проханням підтвердити, чи архієпископ Єлевферій “належить до числа православних єпископів в Польщі, а також чи входить його єпархія до складу православного екзархату в Польській державі” (AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1025. – К. 325).

²⁴ AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1026. – К. 388. Нотаріально засвідчена виписка з метричної книги, якою підтверджується, що єпископ Пантелеймон є “synem Stefana Rożnowskiego”.

²⁵ Ратай Мацей (1884–1940) – міністр ісповідань та народної освіти з липня 1920 по вересень 1921 рр.

²⁶ *Алексій (Громадский), архієпископ.* К истории Православной церкви в Польше... – С. 10.

²⁷ AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1000. – К. 212–214.

²⁸ У листі до Міністерства ісповідань від 3 вересня 1928 р. сам митрополит Діонісій вказує, що до активної співпраці щодо організації управління Православної церкви в Польщі був залучений в серпні 1921 р. (Правовое положение Святой автокефальной православной церкви в Польше: Доклад 1-му Поместному Собору Православной церкви в Польше. – Варшава, 1931. – С. 48).

²⁹ Дет. див.: *Стародуб А.* Православна Церква у Польщі 1918–1922 років: “українська складова” юрисдикційних конфліктів (за матеріалами фонду міністерства ісповідань УНР) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1999. – Т. 4. – С. 343–350.

³⁰ *Кукорудза А.* Єпископ Діонісій (Валединський) в міжконфесійних колізіях 1918–1921 рр. // Матеріали Восьмої Міжнар. наук. конф. “Церква – наука – суспільство: питання взаємодії” (26–28 травня 2010 р.). – К., 2010. – С. 24–26.

Таким чином, уряд постав перед фактом, що без залучення нової фігури просто неможливо розкласти “пасьянс”. А легітимізувати таке залучення неможливо було без санкції вищого авторитету для всіх наявних єпископів – патріарха московського.

Саме за таких обставин народилась ідея запросити до Польщі колишнього мінського архієпископа Георгія (Ярошевського), реалізована за посередництва польських дипломатів в Італії. Дипломатичне представництво в Москві мало лише завершити розпочату комбінацію – отримавши відповідну згоду на призначення саме цього преосвященного митрополитом церковної області, до складу якої увійшли б усі православні єпархії П Речі Посполитої.

Чому вибір польської сторони зупинився на Георгії?

По-перше, набір кандидатів був вкрай обмежений, оскільки за кордоном Польщі перебувало тільки чотири архієреї, колишні єпархії яких знаходились у межах її території. Це архієпископ варшавський Серафим (Чичагов)³¹, який так і не розпочав повноцінного управління єпархією, колишній волинський архієпископ Євлогій (Георгієвський), архієпископ гродненський Михаїл (Єрмаков) та архієпископ мінський Георгій (Ярошевський). Перші два кандидати були апріорі неприйнятні як активні російські націоналісти, до того ж Євлогій вже (в квітні 1921 р.) отримав доручення від патріарха бути керуючим західноєвропейськими парафіями РПЦ.

Піднесений в липні 1921 р. до митрополичого сану Михаїл був призначений патріаршим екзархом в Україну³². Щоправда, при цьому формально він продовжив залишатись єпархіальним архієресем гродненської єпархії³³ (офіційно відмовився від кафедри лише у вересні 1922 р.)³⁴. Втім, ніяких претензій на управління чи спроб отримати дозвіл на в'їзд до Польщі він ніколи не робив, що дозволило ще до формального зречення вважати цю кафедру вакантною³⁵.

Відповідно, архієпископ Георгій залишався єдиним на той момент “непрацевлаштованим” (посада керуючого парафіями РПЦ в Італії була, фактично, номінальною) ієрархом, з числа тих, чиї єпархії мали стосунок до

³¹ Про діяльність Серафима (Чичагова) у період 1918–1921 рр. див.: Житие священномученика Серафима (Чичагова). – СПб., 2000. – С. 74–76. У цьому виданні міститься інформація про переговори, що їх нібито проводив навесні 1921 р. архієпископ з “прибывшими в Москву польскими дипломатами”. Ймовірно йдеться про спроби архієпископа встановити контакт з польським урядом задля з'ясування можливості отримання дозволу на в'їзд до Польщі.

³² Див.: Стародуб А. Російська Православна Церква в Україні влітку 1921 року: номінація екзарха й пошук оптимальної моделі організаційної структури // Ковчег. – Львів, 2007. – Вип. 5. – С. 196–203; його ж. Екзарх України Митрополит Михаїл (Єрмаков) (1862–1929): деякі аспекти останнього періоду діяльності та обставини смерті // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2002. – Т. 9. – С. 448–485.

³³ Мазырин А., священник. Вопрос о замещении Киевской кафедры в 1920-е годы // Вестник Православного-Свято-Тихоновского богословского университета (Вестник ПСТГУ). – 2007. – Вып. 2 (23). – С. 60–61.

³⁴ Непрошенные радатели, или Около автокефалии Православной церкви в Польше. – Варшава, 1929. – С. 8.

³⁵ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 191. – Оп. 1. – Спр. 873. – Арк. 2–2 зв. Лист від архімандрита Тихона (Лященка) до єпископа Канівського Василя Богдашевського (25 червня 1922 р.). Лященко був номінований на гродненську кафедру і, хоча Синодом Православної церкви в Польщі вона мала бути оголошена “вдовствующей”, він все ж просив додатково повідомити, що митрополит Михаїл не висуватиме у зв'язку з цим ніяких претензій.

Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві...

Польщі в кордонах 1921 р. І хоча було очевидним, що владика запрошують до Варшави не лише для того, щоб забезпечити архіпастирську опіку для тих повітів Мінщини, що опинились у складі Речі Посполитої³⁶, проте формально справа обставлялась саме таким чином³⁷.

По-друге, Ярошевський не мав такої одіозної репутації, яку мали окремі православні владика. Довідки, наведені урядом³⁸, не виявили фактів, що підтверджували б його участь в якихось антипольських акціях (що, до речі, вигідно відрізняло його не тільки від архієпископа Євлогія, але й від єпископа Діонісія, у “послужному списку” якого було редагування видань, що в них неодноразово допускались образливі випадки проти поляків³⁹). Владика погодився також дати своєрідну “розписку”, в якій підтвердив, що “в случае разрешения мне со стороны Польского правительства жить в пределах Польши и управлять частью бывшей моей Минской епархии, я никогда не позволю себе выступать против Польши и Польского правительства, как равно унижать католическую религию. Так же не буду противодействовать устройению Православной Церкви в Польше на самостоятельных началах, против чего, думаю, ничего не имел бы и Московский Святейший Патриарх”⁴⁰.

По-третє, архієрейські свячення Ярошевський прийняв у 1906 р., що автоматично робило його найстаршим за хіротонією православним єпископом у Польщі. Він виявлявся також ледь не єдиним, у кого був тривалий досвід самостійного урядування, тоді як усі інші преосвященні до 1917 р. були лише вікаріями.

Якщо при цьому врахувати, що в руках польського уряду був також надійний інструмент контролю за владикою, а саме – питання про надання йому громадянства⁴¹, то “ставка” на кандидатуру Георгія видавалась і перспективною, і безпечною.

Не існувало також формальних причин, з яких призначення Ярошевського міг би заблокувати патріарх.

³⁶ Про цей період історії Мінської єпархії див.: *Кривонос Ф., священник*. Минская епархия в период революционных потрясений 1917 года и во время немецкой и польской оккупации Белоруссии (до марта 1921 г.) (Режим доступа: <http://minds.by/article/157.html>. Відвідано 25.12.2012).

³⁷ Архієпископ добровільно погодився не претендувати на управління Пінсько-Новогрудською єпархією. У викладі його біографа це було пояснено наступним чином: “К сожалению, отошедшая к Польше часть бывшей Минской епархии, преобразованная в самостоятельную Пинско-Новогрудскую кафедру, была замещена Московским Синодом – и хотя это замещение правительством санкционировано не было, однако Высокопреосвященный Георгий, со свойственными ему благородством и деликатностью, не стал отстаивать свои законные права на управление этой епархией” (*Александр (Иноземцев), епископ*. Высокопреосвященный Георгий (Ярошевский), митрополит Варшавский и всей православной церкви в Польше (биографический очерк) // Вестник Православной митрополии в Польше. – 1923. – № 7–8. – С. 10).

³⁸ Див., напр.: ААН. – МWRiOP. – Sygn. 1003. – К. 25. Довідка новоградського воєводського управління (19 серпня 1921 р.).

³⁹ *Річинський А.* Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі: Доклад, виголошений на українському православно-церковному з’їзді в Луцьку, 5–6 червня 1927 року. – Варшава, 1927. – С. 12.

⁴⁰ ААН. – МWRiOP. – Sygn. 1003. – К. 257. Лист архієпископа Георгія (Ярошевського) до посла Польщі в Королівстві Італія, 12 червня 1921 р.

⁴¹ Розгляд відповідного клопотання, поданого митрополитом 22 червня 1922 р. (ААН. – МWRiOP. – Sygn. 1026. – К. 313), до лютого 1923 р. не було завершено.

Хоча безпосередній контакт предстоятеля РПЦ з польськими дипломатами⁴² відбувся лише у вересні 1921 р.⁴³, однак це не означає, що керівництво РПЦ не готувалося до переговорів з ними. Ще до підписання Ризького мирного договору (підписаний 18 березня 1921 р.) було здійснено кроки, спрямовані на “переформатування” управління тих єпархій, територія яких мала увійти до Польської держави. Частина з них патріарх перераховує в листі на ім’я польського посланника (створення Пінсько-Новогрудської єпархії і призначення на неї єпископа двінського Пантелеймона, висвячення архімандрита Сергія на нового єпископа холмського – з тим розрахунком, щоб він вступив у тимчасове управління Варшавською та Холмською єпархіями до моменту, коли це зміг би зробити архієпископ Серафим (Чичагов)⁴⁴. За версією патріарха, він поспішав зробити призначення ще до моменту підписання радянсько-польської мирної угоди, оскільки боявся залишити православну людність тих обшарів, які відходили до Польщі, без “архипастырського окормлення”. А польський уряд не повідомляли з технічних причин (через утруднення комунікації). “Я вполне надеюсь, что польское правительство, хорошо осведомлённое о нашем положении и всех непреодолимых затруднениях, которые были и ещё существуют ныне для сношений моих с ним и православных епархий, находящихся в пределах польского государства, не сочтёт всё произошедшее за несоблюдение нами принятых дипломатических сношений между иностранными государствами, а лишь за невольное недоразумение, вызванное силою пережитых чрезвычайных обстоятельств”⁴⁵, – підкреслив патріарх.

Пояснення формально виглядали задовільними, оскільки він дійсно не міг вступати в листування чи навіть у опосередковані контакти з польським урядом у період, поки тривали військові дії. Зрозуміло, як це могло бути трактоване радянською владою та які негативні наслідки мати для Тихона.

Однак після підписання мирної угоди патріарх навіть не спробував поінформувати польський уряд – хоча б за посередництва тимчасово керуючого столичною єпархією єпископа Володимира (Тихоницького) – про ті кроки, які безпосередньо стосувалися змін в організаційній структурі та персональному складі православного єпископату на польській території. Більше того – пояснення Беллавіна наводять на підозру, що рішення поспіхом приймалися до моменту офіційного повідомлення про підписання миру задля того, щоб поставити польську сторону перед фактом, а не розпочинати переговори та узгодження. Принаймні в Польщі так це було сприйнято не лише в Міністерстві ісповідань, але й деякими сторонніми спостерігачами⁴⁶.

⁴² Польська місія в Москві розпочала роботу тільки в серпні 1921 р. Детальніше про перший етап роботи цього дипломатичного представництва див.: *Kruszyński M. Ambasada RP w Moskwie 1921–1939.* – Warszawa, 2010.

⁴³ Голова дипломатичного представництва Тит Филипович прибув до Москви 3 серпня 1921 р. (Советская Россия и Польша: Сб. документов, изданных Народным Комиссариатом РСФСР по Иностранным делам. – М., 1921. – С. 3).

⁴⁴ ААН. – МВРiОП. – Sygn. 1003. – К. 39–41.

⁴⁵ *Ibidem.* – К. 40.

⁴⁶ Найбільші претензії викликало призначення єпископів на польські кафедри без попереднього узгодження з урядом. Див.: *Sochaniewicz K. Z zagadnień Kościoła Wschodniego w Polsce.* – Warszawa, 1922. – S. 12.

Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві...

Загалом, навесні–влітку 1921 р. патріарх та Священний Синод РПЦ активно займалися врегулюванням церковно-адміністративних справ на територіях колишньої Російської імперії, які опинилися за межами Російської Радянської Соціалістичної Федеративної Республіки (РРФСР)⁴⁷. Призначення отримали і виїхали до місць свого служіння архієпископ фінляндський Серафим (Лук'янов), ризький Іоанн, підвищений до сану архієпископа Єлевферій литовський. Фінляндській та латвійській церквам було надано автономний статус. Михаїл (Єрмаков) поїхав залагоджувати церковні справи до України, формальна церковна автономія в якій була затверджена ще 1918 р.

Архієпископ варшавський Серафим – єдиний, хто не мав можливості виїхати до місця свого служіння⁴⁸. І не тільки тому, що не мав відповідного дозволу від польського уряду – над ним тяжів кримінальний вирок радянського суду. 24 червня 1921 р. владику засудили до двох років заслання до Архангельського краю⁴⁹. Вирок так і не було виконано, однак з 21 вересня до моменту його скасування (14 січня 1922) Чичагов і далі утримувався у Таганській в'язниці у Москві.

Цікаво, що остання обставина знайшла відображення лише у приватному листі від патріарха до архієпископа Георгія⁵⁰. В офіційних документах, що збереглися (листі патріарха, в якому він просить уряд дати дозвіл на приїзд Серафима, та звітах польських дипломатів) про це згадується лише контекстуально: в тому сенсі, що архієпископ знаходиться не в засланні, а в межах досяжності для переговорників (тобто – у Москві).

Наскільки можна зрозуміти, початкова позиція Патріарха полягала в тому, щоб за допомогою польських дипломатів спробувати посприяти звільненню архієпископа і його від'їзду за кордон. У листі до Т. Филиповича Тихон зробив декілька компліментарних ремарок щодо архієпископа Серафима (Чичагова), намагаючись зацентувати увагу на тих моментах, які, на його думку, робили Серафима прийнятною фігурою для призначення варшавським єпархіальним архієреєм. Підкреслювалась його досвідченість, а також наявність знайомств, зокрема – й серед польських політиків (з числа тих, хто у свій час входив до “польського кола” в Державній думі)⁵¹. До того ж, якби поляки погодились визнати повноваження Серафима, врегулювання ситуації з управлінням православними єпархіями в Польщі не вимагало б якихось

⁴⁷ Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти, 1917–1943: Сб.: В 2 ч. / Сост. М. Е. Губонин. – М., 1994. – С. 173, 177.

⁴⁸ Цікаво, що одним з кандидатів на ризьку кафедру на початку 1921 р. був архієпископ Серафим (Чичагов), однак уряд Латвії відмовив у видачі йому в'їзної візи. Див.: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1072. – Оп. 2. – Спр. 120. – Арк. 11 (виписки з латвійської преси, надіслані Дипломатичною місією УНР в Ризі міністерству ісповідань УНР, лютий 1921 р.); Православное духовенство в Латвии. 1920–1940: Сб. документов / Сост. З. Белевиц. – Рига, 1962. – С. 4.

⁴⁹ *Стриженев А. Н.* Следственное дело митрополита Серафима (Режим доступу: http://www.ahmerov.com/book_836_chapter_91_A_N_Strizhev_SLEDSTVENNOE_DELO_MITROPOLITA_SERAFIMA.html. Відвідано 01.03.2013).

⁵⁰ ААН. – МВРiOP. – Sygn. 1027. – К. 295. Лист патріарха Тихона до архієпископа Георгія (27 вересня 1921 р.).

⁵¹ Владика Серафим активно займався політичною діяльністю, зокрема був членом Державної ради (Государственного совета) Російської імперії. Див.: Да будет воля Твоя: Житие и труды священномученика Серафима (Чичагова). – М., 2003.

екстраординарних, з канонічної точки зору, кроків. Чичагов ставав би обласним митрополитом (патріарх акцентував увагу на тому, що проект автономії Православної церкви в Польщі підготовлено саме цим преосвященим), а всі інші єпископи опинились би в його підпорядкуванні.

Утім, як уже згадувалось, вже під час перших зустрічей з представниками диппредставництва з'ясувалося, що це не входить у плани польської сторони, у якій є зовсім інший кандидат на роль першоєрарха та відмінне від російського бачення майбутнього статусу Православ'я у II Речі Посполитій. Відповідно, з ходом перемовин, змінювалась і позиція патріарха. Зрозумівши, що посольство не буде боротись за звільнення архієпископа Серафима, він запропонував відкласти вирішення проблеми на два роки – до моменту повернення Чичагова з заслання.

У такому випадку Георгій отримував би лише тимчасові повноваження, що, теоретично, знімало б небезпеку якихось його не санкціонованих кроків назустріч вимогам польського уряду. З іншого боку, невизначеність з тим, хто займає варшавську кафедру, створювала зручну “відмовку” в діалозі патріарха з дипломатами.

Ця “хитрість” з боку предстоятеля РПЦ була занадто очевидною, і польська сторона і далі наполягала на тому, щоб Георгію були надані не тимчасові й непевні, а чітко окреслені повноваження. 28 листопада 1921 р. відбулася більш детальна розмова між тимчасовим повіреним РП в Росії Романом Кнолем⁵² та патріархом Тихоном. Її підсумком стало наступне:

1. Патріарх підтвердив свою готовність написати до архієпископа Георгія лист, в якому б повідомив, що він не має нічого проти автокефалії, хоча формально не може цю справу вирішити, зважаючи на труднощі зі скликанням Помісного Собору. Копію цього листа він також надавав посольству, щоб уряд міг на нього, у подальшому, покликатись.

2. Погодився надати Георгію сан митрополита *en regle*. Не гарантував, що це відбудеться найближчим часом, але принципово пропонував вважати це питання вже вирішеним.

Тихон також попросив дипломатів відвідати архієпископа Серафима і вмовити того добровільно зректися варшавської кафедри⁵³.

Варто зауважити, що кандидатура Георгія на роль екзарха не викликала у патріарха якихось принципових заперечень. Пропозиції щодо упорядкування церковних справ у Польщі, які містились у переданому через польських дипломатів листі архієпископа до патріарха від 6 вересня 1921 р.⁵⁴, також виглядали як цілком прийнятні та помірковані⁵⁵.

⁵² Цей дипломат після закінчення своєї місії в Москві був призначений послом Речі Посполитої в Туреччині. Саме посол Кноль займався остаточним залагодженням справи про визнання автокефалії Православної церкви в Польщі Вселенським патріархатом.

⁵³ AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1003. – K. 54.

⁵⁴ Ibidem. – K. 72.

⁵⁵ Інформація, що вже восени 1921 р. архієпископ Георгій та єпископ Діонісій просили визнати автокефалію, передавши відповідне клопотання через “польського представителя в Москві г. Филипповича”, є пізнішою інсинуацією. Йшлося лише про те, що патріарху передали копію заяви, підписаної трьома преосвященими (Георгієм, Діонісієм, Пантелеймоном), в якій ті визнавали принципову можливість автокефалії, у випадку якщо на це буде дано благословення Московського патріарха. Див.: Ответ на “Меморандум 12 православных епископов Российского патриархата об установлении автокефалии Православной церкви в

Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві...

Оскільки головним “інформатором” для вищого церковного управління (патріарха та Священного Синоду) про стан церковних справ у Польщі був єпископ Володимир (Тихоницький), то єдиною “слабкою ланкою” в позиціях РПЦ в цій країні вважалась можливість “угодовства” з боку єпископа Діонісія (Валединського). Керуючий західноєвропейськими парафіями РПЦ, колишній волинський архієпископ Євлогій (Георгієвський)⁵⁶, що також орієнтувався на дані, отримувані від Тихоницького, у своєму листі до патріарха від 26 серпня 1921 р. навіть пропонував перевести кременецького єпископа на якусь кафедру за межами Польщі: “Нельзя ли изъять его оттуда, для блага Церкви, да не будут там Терлецкие и Поцеи”⁵⁷.

У цьому ж листі (резолуція патріарха свідчить, що він ознайомився з його змістом 13 жовтня) Євлогій повідомив і про переїзд до Польщі Ярошевського: “По приглашению Польского правительства туда направился архиепископ Минский Георгий, по видимому, чтобы стать православным митрополитом Польши; он доселе жил в Бари и заведовал нашими церквами в Италии, в зависимости от меня. Он человек умный, с характером, хотя часто и неуравновешенным. Для церкви его назначение туда будет очень полезно. Вероятно и Вы согласитесь утвердить его в высшем звании Главного Управления Церкви в Польше. Поляки очень за ним ухаживали, и в Риме, и в Берлине”⁵⁸.

Патріарху було відомо, що між архієпископом Георгієм та єпископом Діонісієм існує особиста неприязнь, коріння якої сягають 1918 р. Конфлікт між ними виник у зв’язку з тим, що преосвященному Діонісію було доручено опікуватись церковним життям на територіях неукраїнських епархій, частини яких увійшли до складу Української держави, у тому числі – й Мінської. Мінський архієпископ різко опротестував це рішення, фактично заборонивши підвладному йому духовенству підкорятись розпорядженням кременецького єпископа. Суперечка залишила по собі значний документальний “слід”. Серед іншого, збереглися взаємні скарги цих архієреїв митрополиту київському. Патріарх їх читав (на них є відповідні резолюції)⁵⁹. Таким чином, призначення Георгія, гіпотетично, мало б ще більше послабити позиції Діонісія. Не існувало жодних передумов, що Ярошевський може солідаризуватись з Валединським.

Достатньо швидко з’ясувалося, що такий розрахунок виявився хибним. Вже 21 листопада 1921 р. (менш ніж через два місяці після призначення Георгія (Ярошевського) екзархом) той же архієпископ Євлогій повідомляв

Варшавском митрополичьем округе, входящем ныне в состав Польского государства” // Вестник Православной Митрополии в Польше. – 1923. – № 3–4. – С. 10.

⁵⁶ Листування архієпископа Євлогія та патріарха Тихона за цей період див.: Переписка Святителя Тихона Патриарха Всероссийского и митрополита Евлогия (Георгиевского). 1921–1922 / Публ., коммент., предисл. Н. Ю. Лазарева // Ученые записки Российского Православного университета ап. Иоанна Богослова. – 2000. – Вып. 6. – С. 96–108.

⁵⁷ Натяк на православних єпископів, що в 1596 р. погодились увійти в унію з Римокатолицькою церквою.

⁵⁸ Следственное дело патриарха Тихона / Публ. Ю. Л. Ореханова, Т. Х. Терентьевой, А. В. Постернака. – М., 2000. – С. 693.

⁵⁹ Российский государственный исторический архив. – Ф. 796. – Оп. 445 (1 отделение, 5 стол). – Д. 784. – Л. 25–37 (листування з приводу управління територіями Гродненської, Могилівської та Мінської епархій, що увійшли до складу Української Держави).

патріарха, що “из Польши идут неутешительные слухи. Кажется, архиепископ Георгий и епископ Дионисий взяли ложный тон, а чистые и честные епископы Владимир и Сергей теперь в опале и загоне”⁶⁰.

Утім, судячи з усього, станом на осінь 1921 р. Євлогій більш оперативно, аніж патріарх, отримував інформацію про зміну ситуації в Польщі – від єпископів, невдоволених рішенням призначити екзархом колишнього мінського архієпископа.

А от для предстоятеля РПЦ основним джерелом даних на деякий час стали повідомлення, що їх передавали через польське посольство. Виключно за його посередництва міг листуватись з Москвою і екзарх.

Подібний статус-кво вважався польськими дипломатами дуже вигідним, оскільки (на їхнє переконання) давав змогу повністю контролювати перебіг справи. Як підкреслив у своєму листі до Міністерства ісповідань та народної освіти один з них, Роман Кноль, можна було розраховувати, що “за допомогою систематичного тиску та підтримання якнайкращих стосунків з патріархатом вдасться отримати його остаточну згоду на наші пропозиції”. У цьому ж листі (30 вересня 1921 р.) він підкреслив, що важливим завданням є те, щоб “архієпископ Георгій чітко зрозумів, що його становища повністю залежить від польського уряду, що доброзичливе ставлення до нього Патріарха є наслідком старань нашого уряду і що найменший вияв нелояльності з його боку до нас може призвести для нього і до втрати посади, і до втрати підтримки з боку Патріарха”⁶¹.

З усіх дипломатичних представництв, що з ними контактував патріарх, польська місія була єдиною, від якої на переговори приїздили перші особи. Це можна стверджувати напевно, оскільки контакти з зарубіжними дипломатами пізніше стали одним з пунктів звинувачення на адресу патріарха і він змушений був детально про це розповідати слідчим. Зокрема, на допиті 24 лютого 1923 р. Тихон повідомив: “Ко мне неоднократно с августа 1921 до мая месяца 1922 г. приходили официальные представители польской миссии в Москве: польские поверенные в делах Филиппович и Стефанский, представитель миссии Кноль и секретарь Моравский. Они приходили ко мне только для переговоров по делам православной церкви в Польше. Политических бесед у меня с ними не было. Через их посредство я сносился с Варшавским митрополитом Георгием. Из других миссий ответственные представители ко мне не приходили – приходили только курьеры, приносившие мне письма и пакеты от заграничного духовенства”⁶².

Цю інформацію (що безпосередньо патріарх контактував лише з представниками посольства Польщі) підтвердив на допиті і його особистий секретар архімандрит Неофіт (Осипов) (“Я слышал, что Патриарха посещало Польское представительство, которое добивалось полной независимости Православной Церкви в Польше от Московского Патриарха. Кроме никого не знаю”)⁶³.

⁶⁰ Следственное дело Патриарха Тихона. – С. 696.

⁶¹ ААН. – МВРiОП. – Sygn. 1027. – К. 299.

⁶² Следственное дело Патриарха Тихона. – С. 211.

⁶³ *Дамаскин (Орловский), игумен*. Преподобномученик Неофит (Осипов) // Московские епархиальные ведомости. – 2009. – № 1–2.

Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві...

Загалом, ці показання відображали реальний стан справ – за винятком, мабуть, одного-єдиного епізоду: приїзду до Москви, під виглядом дипломатичного кур'єра, ієромонаха (з 8 лютого 1922 р. – архімандрита) Тихона (Шарапова). І цей візит безпосередньо був пов'язаний зі спробою донести до предстоятеля точку зору єпископів, не згодних з позицією екзарха.

Шарапов залишив спогади про цю поїздку, уривки з якої опубліковано⁶⁴. За версією одного з сучасних дослідників, дипломатичний статус архімандритові надала Литва: “Поездка могла состояться при содействии посольства Литвы в Варшаве и Министерства иностранных дел Литовского государства. Следует напомнить, что послом Литвы в Москве в это время был известный поэт-символист, большой друг России Юргис Балтрушайтис”⁶⁵.

Не варто, втім, виключати, що під “одной дружественной страной” у спогадах розуміється Латвія⁶⁶. “Пролобіювати” надання такого дипломатичного прикриття було не просто. І, здається, у архієпископа ризького, етнічного латиша Іоанна (Поммера)⁶⁷ було куди більше можливостей і зв'язків у вищих ешелонах латвійської влади⁶⁸, аніж у росіянина Єлевферія (Богоявленського)⁶⁹ – серед литовського істеблішменту.

Головним ініціатором направлення до Москви спеціального посланця був, вірогідно, єпископ Володимир. Принаймні, так вважав митрополит Георгій. Пізніше (13 жовтня 1922 р.), коли на засіданні Синоду Православної церкви в Польщі розглядалося питання про звільнення преосвященного Володимира (Тихоницького) від управління Гродненською єпархією, серед його провин було названо “ведение переписки против своего Экзарха с

⁶⁴ Тихон (Шарапов), епископ. Отрывок из воспоминаний о поездке в СССР в 1922 году // Журнал Московской Патриархии (ЖМП). – 1998. – № 4. – С. 82–86.

⁶⁵ Беляев С. О воспоминаниях епископа Тихона (Шарапова) и их авторе // Там само. – С. 80–82.

⁶⁶ Відомо принаймні, що повертаючись зі своєї “дипломатичної” подорожі, Тихон (Шарапов) відвідував архієпископа Іоанна в Ризі. На початку 1925 р. архімандрит прибув до Москви з Німеччини з латвійським дипломатичним паспортом.

⁶⁷ Більша частина кореспонденції з закордоном здійснювалась патріархом за посередництва архієпископів фінляндського Серафима (Лук'янова) та ризького Іоанна (Поммера). Див.: Косик О. В. История сбора и распространения церковных документов (1920–1930-е гг.) (к постановке проблемы) // Вестник ПСТГУ. – 2010. – Вып. 3 (36). – С. 48–66.

⁶⁸ Після поїздки Шарапова основне листування противників автокефалії та патріарха проводилось через Латвію. Один з православних активістів, В'ячеслав Богданович, у листі від 14 травня 1922 р. просив архієпископа Іоанна переслати відповідну кореспонденцію до Москви: “Хочу воспользоваться Вашим посредничеством, чтобы отправить некоторые сведения Святейшему Патриарху в Москву (конечно, с ведома и благословения высокопреосвященного Елевферия), так как посылаемые нами обычным путем письма далеко не всегда доходят. А между тем дела наши церковные таковы, что нам необходимо постоянно быть в письменном общении со Святейшим и хоть сколько-нибудь конкурировать с тем, кто имеет (очень некстати!) постоянный, легкий и быстрый способ сообщения с Москвой при помощи польских правительственных курьеров”. Цит. за: Из архива священномученика архієпископа Рижского и Латвийского Иоанна (Поммера). – Т. I: Письма и другие документы / Материал подгот. Ю. Л. Сидяков (Режим доступа: <http://shh.neolain.lv/seminar23/sidakov203.htm>. Відвідано 01.03.2013).

⁶⁹ Про ситуацію, яка склалася в 1920-х роках у православної єпархії на території Литви, див.: Арефьева И. С. Сподвижники Св. Патриарха Тихона на Литовской земле // Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского богословского института: Материалы. – М., 1999. – С. 287–296.

Москвой” та те, що “даже после после постановления Собора 13/26 января 1922 года, воспрещающего такую переписку и требующего открытого образа действий, предписывающего передавать жалобы на Экзарха через Собор, епископ Владимир вместе с некоторыми другими епископами написал подпольную жалобу на Экзарха и на Собор Святейшему Патриарху Московскому и отправил её подпольным способом”⁷⁰.

У всій цій історії є один момент, для з’ясування якого потрібні додаткові архівні студії. Йдеться про те, що, згідно з твердженнями Шарапова, його поїздка відбувалась за згодою радянського дипломатичного відомства: “Приезд мой был согласован с Народным Комиссариатом иностранных дел, в частности с Наркомом тов. Чичериным”⁷¹, у которого я бывал на официальных приемах. Таким образом, в Наркоминделе знали, что в качестве дипкурьера едет поп Тихон Шарапов для доклада Патриарху о положении русских церковных дел в Польше и Западной Европе”⁷². Зважаючи на специфіку взаємин між патріархом та радянською владою, така поблажливість могла б виглядати дивною. Але вона цілком пояснювана в загальному контексті тодішніх радянсько-польських взаємин: більшовицькому урядові було вигідно підтримувати сили, дії яких дестабілізували внутрішньополітичну ситуацію в Речі Посполитій.

У будь-якому разі, саме “польське питання” можна вважати першим прикладом того, як збіглися зовнішньополітичні інтереси радянського уряду та відновленого Московського патріархату. Навряд чи випадковим є той факт, що в липні 1923 р., в офіційних “Известиях ВЦИК” факсиміле заяви патріарха Тихона до Верховного Суду РРФСР із запевненням, що він не ворог радянської влади, було розміщено разом зі статтею про релігійні переслідування польських православних⁷³. А у травні 1924 р. патріарх у листі до митрополита Діонісія вже прямо посилався на “ноты нашего правительства”, в яких висловлювався протест у зв’язку з переслідуванням у Польщі національних та релігійних меншин. Реагуючи на фразу з листа Діонісія (від 18 листопада 1923 р.), де стверджувалося, ніби уряд Польщі позитивно ставиться до Православної церкви, опікується нею та сприяє її розвитку, патріарх підкреслив, що це повідомлення не узгоджується з отримуваною ним інформацією, “подтверждаемой, однако, нотой нашего правительства от 10 мая сего года”⁷⁴, предъявленной правительству Польской республики”⁷⁵.

Навіть коли “винести за дужки” до кінця не з’ясовану роль радянського уряду, який, де-факто, посприяв налагодженню контактів між патріархом та

⁷⁰ Постановления Высшей церковной власти // Вестник Православной Митрополии в Польше. – 1923. – № 1. – С. 2–3.

⁷¹ Чичерин Георгій (1872–1936) – народний комісар закордонних справ РРФСР та СРСР у 1918–1930 рр.

⁷² Тихон (Шарапов), епископ. Отрывок из воспоминаний о поездке в СССР... – С. 82.

⁷³ Религиозные гонения в Польше // Известия ВЦИК. – 1923. – 1 июля.

⁷⁴ Нота Народного Комиссара Иностранных Дел СССР Посланнику Польши в СССР Даровскому 10 мая 1924 года // Документы внешней политики СССР. – М., 1963. – Т. 7: 1 января – 31 декабря 1924 / Сост. Г. К. Деев, В. Ф. Клочко, А. И. Лаврентьев, В. З. Лебедев, С. Л. Тихвинский. – С. 260.

⁷⁵ ААН. – МВРiОП. – Sygn. 1000. – К. 151–152. Лист патріарха Тихона до митрополита варшавського Діонісія (Валединського) (24 травня 1924 р.).

Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві...

противниками автокефалії у 1922 р.⁷⁶, навряд чи можна погодитись із твердженнями про те, що “період узгодженої співпраці Московського патріархату з Польським урядом тривав до моменту ув’язнення Патріарха в травні 1922”⁷⁷.

Останнім прикладом співпраці можна було б вважати виконання патріархом своїх попередніх обіцянок у січні 1922 р.⁷⁸, коли той надав Георгію сан митрополита, а також надіслав до Варшави проект “Положення об управлінні Православної Церквою в пределах польского государства”⁷⁹. Якби не один нюанс: автономія, санкціонована Москвою, насправді була сконструйована таким чином, щоб запобігти можливості створення на її основі автокефальної Церкви.

“Польская Православная церковь пользуется автономией на основании данного Святейшим Патриархом Московским, его Синодом и Церковным Советом «Положения» от 14 (27) января 1922 года. Однако нельзя сказать, чтобы данная автономия была широкой. Она даже уже обычной автономии канонической митрополии, так как всякая автономия предполагает поставление епископов на месте (см. 1 Вселенского Собора правила 4 и 6, 4 Вселенского Собора правило 30), а упомянутое «Положение» требует утверждения епископов Патриархом, причём даже представляется возможным поставление епископа помимо Собора автономной церкви и её митрополита, вопреки 6 Правилу 4 Вселенского Собора”⁸⁰ – так пізніше описано цей момент в офіційному “Вестнике Православной митрополии в Польше”.

Не випадковим, найімовірніше, були й формулювання в указі патріарха та Священного Синоду РПЦ від 30 січня 1922 р. про призначення митрополита Георгія на варшавську кафедру (без підтвердження раніше наданих повноважень Екзарха). Це дало змогу пізніше стверджувати, що Ярошевський був лише почесним митрополитом, а не першоєрархом церковної області (округу)⁸¹.

Логіка дій патріарха може бути пояснена наступним чином. Мінімальна кількість єпископів, потрібна для створення автокефальної церкви, дорівнює трьом. Станом на початок 1922 р. преосвящених, яких можна було підозрювати в готовності піти на виконання вимог польського уряду, було двоє. Разом з тим, два єпископи – мінімально необхідна кількість для хіротонії нового архієрея. Завданням патріарха було унеможливити хіротонії тих кандидатів, які б могли підтримати митрополита Георгія та єпископа Діонісія. У випадку ж, коли такі висвяти було б все ж здійснено, Москва залишала можливість самостійного призначення єпископів на польські кафедри.

⁷⁶ Цит. за: *Митрофан (Шкурин), игумен*. Русская Православная Церковь и советская внешняя политика в 1922–1929 гг. (комментарий в свете веры). (По материалам Антиралигиозной комиссии) // Вестник церковной истории. – 2006. – № 1. – С. 162–175.

⁷⁷ *Zyzykin M.* Autocefalja i zasady jej zastosowania. – Warszawa, 1931. – S. 97.

⁷⁸ ААН. – МВРiОП. – Sygn. 1027. – К. 303.

⁷⁹ Ibidem. – Sygn. 1002. – К. 8–11.

⁸⁰ Автономия и автокефалия // Вестник Православной Митрополии в Польше. – 1923. – № 3–4. – С. 8.

⁸¹ Пояснення патріарха Тихона “По вопросу о пределах канонической юрисдикции покойного Варшавского Митрополита Георгия”, підписане ним 24 березня 1925 р. Див. також обґрунтування цієї точки зору (відсутності у митрополита Георгія прав обласного митрополита): *Свитич А.* Православная Церковь в Польше и ее автокефалия. – С. 12.

Те, що такі призначення робитимуться Патріархом, було продемонстровано на прикладі згаданого вже “дипкур’ера” Тихона (Шарапова), який їхав до Москви як ієромонах, а повертався вже як архімандрит та уповноважений патріарха у справах Православної церкви в Польщі. Здолбунівському братству, до якого належав Шарапов, було надано право ставропігії (тобто – прямого підпорядкування патріарху)⁸². У цей же період предстоятель РПЦ доручив архієпископу Єлевферію (Богоявленському) здійснити хіротонію архімандрита Смарагда (Латишенкова). Де-юре Смарагд мав стати єпископом случьким (тобто його кафедра знаходилась за межами Польської держави), проте де-факто йшлося про появу ще одного архієрея, опозиційного митрополитові. Адже Латишенков був польським громадянином і, як небезпідставно підозрював Ярошевський⁸³, не мав намірів виїздити за межі Речі Посполитої.

На радикальніші кроки, як-от: надання ставропігії Почаївській лаврі (натяк на таку можливість міститься в листі до патріарха від архієпископа Євлогія від 20 березня 1922 р.)⁸⁴ чи призначення окремого єпископа для Холмщини (неофіційну інформацію про підготовку такого рішення у квітні 1922 р. отримав митрополит Георгій, який тимчасово керував цією єпархією)⁸⁵ предстоятель РПЦ не зважився. Однак і без них його взаємини з польським урядом стрімко погіршилися.

Хронологічно останнім з відомих документів, в якому йдеться про контакти з патріархом, є лист польського МЗС (11 квітня 1922 р.) до Міністерства ісповідань, в якому переказується зміст листа від посольства Речі Посполитої в Москві⁸⁶.

З нього випливає, що переговори з патріархом зайшли в глухий кут, оскільки Тихон “обрав тактику вигадання різних утруднень, які нібито заважають автокефалії Православної церкви в Польщі, а також скарг на митрополита Георгія, зокрема – що той несправедливо вчинив з єпископом Пантелеймоном⁸⁷, і через це вся справа затягується на невизначений термін”.

Патріарх висловив два побажання: 1) щоб польський уряд чи його офіційний представник надіслали на його ім’я лист з повідомленням, що Статут (“Положение”), яким визначено автономний статус Православної церкви в Польщі, польським урядом не буде прийнято за жодних обставин; 2) щоб за автокефалію висловився Собор духовенства та мирян Православної церкви в Польщі.

⁸² Акты Святейшего Тихона... – С. 188–189.

⁸³ AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1027. – К. 73. Лист митрополита Георгія до Міністерства ісповідань та народної освіти (8 березня 1922 р.).

⁸⁴ Следственное дело Патриарха Тихона. – С. 708.

⁸⁵ AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1027. – К. 135. Лист митрополита Георгія до Міністерства ісповідань та народної освіти (12 квітня 1922 р.).

⁸⁶ Ibidem. – Sygn. 1003. – К. 57.

⁸⁷ Єпископ Пантелеймон був усунутий від управління Пінсько-Новогрудською єпархією рішенням уряду від 30 січня 1922 р. Рішення Священного Синоду православної митрополії в Польщі щодо звільнення його в стан спочинку було прийнято лише 29 серпня 1922 р. (Випись із журналів Священного Синода Православної митрополії в Польше от 4 августа 1922 года, за № 4 // Вестник Православной митрополії в Польше. – 1924. – № 37–38. – С. 6).

Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві...

Автори листа зробили висновок, що “з огляду на таке тривале затягування справи, запевнення Тихона щодо його доброї волі стосовно швидкого порозуміння з урядом Польщі не викликають довіри”⁸⁸.

На нашу думку, саме до цього періоду (квітень 1922 р.) належить і часто цитована резолюція патріарха Тихона зі, сказати б, квінтесенцією його ставлення до проблеми: “Священные каноны нашей Церкви предусматривают автокефалию для отдельных самостоятельных народов. Если бы польский народ, получивший недавно суверенность, был православным и просил об автокефалии для себя, мы бы ему в этом не отказали, но давать автокефалию для разноплеменных православных, проживающих в пределах польского государства на положении национальных и религиозных меньшинств, нам не позволяют ни здравый разум, ни священные каноны. Что возможно – мы уже даровали православным в Польше – широкую церковно-поместную автономию”. В “Актах Святейшего Патриарха Тихона” цей документ датований 1921 р.⁸⁹, однак, він не міг з’явитись до прийняття 27 січня 1922 р. “Положения об управлении Православной Церковью в пределах польского государства”. Відверто конфліктна тональність резолюції, пряме і категоричне заперечення самої можливості автокефалії (без посилок на те, що справа знаходиться в компетенції Всеросійського помісного собору) дуже контрастують з зафіксованою в дипломатичному листуванні вересня–листопада 1921 р.⁹⁰.

“Відголки” якоїсь різкої розмови патріарха з польськими дипломатами навесні 1922 р. знаходимо також у заявах окремих противників автокефалії. Так, у виданій у 1923 р. брошурі архімандрита Віталія (Максименка) стверджується, що “польский уполномоченный явился к Патриарху Тихону перед Генуэзской конференцией (розпочалася 10 квітня 1922 р. – А. С.) «разведать», как последний отнесётся к автокефалии”. На що останній нібито пригрозив скасувати навіть автономію⁹¹.

Ці ж самі слова, сказані патріархом, наводив 1924 р. у своїх свідченнях на процесі над Павлом Латишенковим (колишнім архімандритом Смарагдом – убивцею митрополита Георгія) архімандрит Тихон (Шарапов)⁹².

Таким чином, можна робити висновок, що ще до арешту та відсторонення від управління РПЦ Тихона (Беллавина) (5 травня 1922 р.) переговори між польським урядом та московським патріархом фактично втратили сенс. Можливість “лавірувати, уникаючи зобов’язуючих рішень” (М. Папежинська-Турек)⁹³, у Тихона на той момент була майже вичерпана.

Як свідчать документи, так само вичерпався запас терпіння у дипломатів та урядовців. Адже за більш ніж півроку переговорів польському уряду не

⁸⁸ ААН. – МВРiOP. – Sygn. 1003. – К. 57.

⁸⁹ Акты Святейшего Тихона... – С. 181.

⁹⁰ Див., напр., ремарку Романа Кноля у його звіті про зустріч з патріархом 28 листопада 1921 р. (Документ № 6): “Попрошались ми з Патриархом в дуже сердечному настрої”.

⁹¹ *Виталий (Максименко), архимандрит.* Как была введена автокефалия в Польше... – С. 8.

⁹² *Стародуб А.* Православна Церква в Польщі на початку 1920-х рр. крізь призму судового процесу над Павлом Латишенковим (архімандритом Смарагдом) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К.; Хмельницький, 2002. – Т. 8. – Ч. II. – С. 170.

⁹³ *Papierzyńska-Turek M.* Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia... – S. 107.

вдалося отримати від Патріарха ані неформальної санкції на можливе проголошення автокефалії, ані навіть дарування повноцінної автономії. Фактично єдиним успіхом польських дипломатів було те, що їм вдалося наполягти на призначенні екзархом архієпископа Георгія (Ярошевського), знявши більшість можливих канонічних утруднень, що існували у зв'язку з невакантністю варшавської та холмської кафедр.

Натомість патріарх міг вважати, що досягнуто максимум можливого за тих обставин. Запропонувавши апріорі неприйнятний для польської сторони проект автономного устрою Православної церкви в Польщі, він формально зумів “підвісити” на невизначений час ситуацію та, як того й хотів від самого початку переговорів, відкласти остаточне рішення питання про статус та юрисдикцію Православної церкви у Польщі.

Контакти з польським урядом, які припинились у квітні 1922 р., більше ніколи за життя патріарха не відновлювались. Щоправда, спроби спонукати до їхнього відновлення неодноразово робив митрополит Діонісій (Валединський)⁹⁴, який цілком слушно побоювався наслідків неврегульованості взаємин з Москвою та можливого використання патріархом певних “прогалин”, які існували в статусі православної митрополії в Польській державі.

Зокрема, 28 березня 1924 р. він надіслав конфіденційного листа до Міністерства ісповідань, в якому повідомив про опубліковані в “Церковных ведомостях” (друкований орган Синоду Російської православної церкви за кордоном) документи, прийняті патріархом та московським Синодом у листопаді–грудні 1923 р. Найбільше занепокоїв Діонісія указ від 5 грудня 1923 р., згідно з яким преосвященному Володимиру (Тихоницькому)⁹⁵ було надано сан архієпископа, причому в тексті указу він був названий “керуючим Гродненською єпархією”⁹⁶.

“Цей крок слід трактувати як один з виявів певного роду системного підходу, оскільки в тому ж таки номері згаданого видання опубліковано також указ про повернення влади патріарха московського над Церквою у Фінляндії”, – писав митрополит⁹⁷.

З огляду на це Діонісій просив надати йому можливість надіслати до Москви довірену особу для проведення переговорів з патріархом і Св. Синодом.

У справі збереглася чернетка відповіді міністерства на цей лист. Автор документа був ознайомлений з листуванням 1921–1922 рр., основний зміст якого й переказувався. У тому, щоб від Діонісія поїхав спецпосланець, було категорично відмовлено. Натомість посольству в Москві пропонувалося

⁹⁴ *Алексий (Громадский), архиепископ. К истории Православной церкви в Польше...* – С. 118.

⁹⁵ У грудні 1923 р. Тихон звертався до радянського уряду за дозволом на надіслання до Польщі архієрея. Рішенням Антирелігійної комісії 12 грудня 1923 р. йому було відмовлено. На початку 1924 р. він хотів направити до Варшави архієпископа Іларіона (Троїцького), в чому йому також було відмовлено. Натомість 17 червня 1924 р. АРК підтримала пропозицію щодо призначення Володимира (Тихоницького) митрополитом варшавським (*Митрофан (Шкурин), игумен. Русская Православная Церковь и советская внешняя политика...* – С. 170–172).

⁹⁶ *Вестник Православной митрополии в Польше.* – 1923. – № 1. – С. 3.

⁹⁷ ААН. – МВРiОП. – Sygn. 1002. – К. 30.

Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві...

роз'яснити патріарху Тихону ситуацію та наголосити на незаконності його втручання у церковні справи в Польщі⁹⁸.

Було вирішено також опублікувати в пресі статтю на тему “Патріарх Тихон і Православна церква в Польщі”⁹⁹, лейтмотивом якої мало стати твердження, що останні кроки предстоятеля РПЦ можуть спровокувати конфлікт між Православною церквою та Польською державою, в результаті якого “буде погано державі, але в 100 раз гірше – Церкві”.

У польських газетах з'явилися також інші, явно інспіровані урядом публікації, аргументація яких дуже близька до тієї, яку використовували польські дипломати на перемовинах з патріархом. Наприклад, у статті видання “Rzeczpospolita” “Ані Москва, ані Фанар” підкреслювалося, що патріарх Тихон відмовляє Православній церкві в Польщі в автокефалії, оскільки вважає її неможливою для національних меншин. Однак при цьому “в католицькій Австрії існували автокефальні церкви, і патріарх Тихон напевне ж не вважав їх єретичними”¹⁰⁰.

29 липня 1924 р. митрополит Діонісій був на прийомі у Прем'єр-міністра та знову просив про надання дозволу надіслати делегацію до Москви¹⁰¹. У відповідь на це прохання Міністерство ісповідань підготувало ще одну розлогу відмову, мотивувавши її тим, що переговори з таким запеклим противником автокефалії, як патріарх Тихон – позбавлені сенсу. Текст цього документа також містить декілька відсилань до листування 1921–1922 рр. Зокрема, там згадується, що “у своїх листах до митрополита Георгія Тихон звертав увагу на те, що «православні в Польщі є росіянами, а не поляками», а тому рекомендував митрополиту «не добиватись нині автокефалії»”¹⁰². Цитувалися також слова патріарха про принципову неможливість надання автокефалії для “підкорених” поляками національних меншин.

Польське дипломатичне представництво в Москві більше не проводило переговорів або не входило в контакт з предстоятелем РПЦ, однак продовжувало відстежувати діяльність Беллавіна аж до самої його смерті. Про це свідчить лист посольства до польського МЗС від 17 квітня 1925 р. з детальним (на 5 сторінок) звітом про похорон патріарха Тихона¹⁰³.

* * *

У 1942 р. Польський науковий інститут у Лондоні підготував спеціальне дослідження на тему “Православна церква в Польщі. Минуле та сучасне”. Серед іншого, в ньому аналізується і досвід невдалих переговорів 1921–1922 рр. між польським урядом та патріархом Тихоном. Опір останнього процесу усамостійнення Православної церкви в Польщі пояснено бажанням предстоятеля РПЦ “зберегти єдність Російської церкви для майбутньої, не більшовицької Росії і в той же час забезпечити російський вплив у новій

⁹⁸ Ibidem. – К. 35.

⁹⁹ Ibidem. – К. 44–45.

¹⁰⁰ Radziejowski L. Ni Moskwa, ni Fanar // Rzeczpospolita. – 1924. – № 257.

¹⁰¹ AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1002. – К. 60. Лист прем'єр-міністра В. Грабського до Міністерства ісповідань (1 серпня 1924 р.).

¹⁰² Ibidem. – К. 61. Лист Міністерства ісповідань до прем'єр-міністра В. Грабського (13 вересня 1924 р.).

¹⁰³ AAN. – MSZ. – Sygn. 6771. – К. 36–40.

Польській державі”¹⁰⁴. Навряд чи авторам цієї розвідки було відомо, що другий мотив (збереження російського впливу в Польщі) був настільки домінуючим, що неминуче призводив до знаходження точок дотику патріарха з радянською владою. Це ще не було очевидним у 1921–1922 рр., однак дуже яскраво проявилось після звільнення патріарха з-під арешту.

Документи 1923–1924 рр. недвозначно засвідчують не лише детальне узгодження рішень та заяв патріарха щодо Православної церкви в Польщі з більшовицьким урядом, але й загальну підтримку цим урядом його політики у даному питанні. Зокрема, Антирелігійна комісія при Політбюро ЦК ВКП (б) 21 березня 1924 р. прийняла таке рішення: “1. Взятую Тихоном лінію поведення насадження в Польше своїх єпископов вопреки желанию польского правительства считать целесообразной.

2. Поручить т. Тучкову¹⁰⁵ провести через Тихона увольнение митрополита Дионисия и назначить на его место Владимира, изгнанного Польским правительством за русофильство в монастырь.

3. Провести через Синод назначение и посылку в Польшу своего митрополита вместо уволенного”¹⁰⁶.

Таким чином, розпочинаючи переговори з патріархом, польський уряд явно переоцінював ступінь його “опозиційності” до більшовиків. Як мінімум, у питаннях необхідності збереження впливу на колишніх околицях Російської імперії предстоятель РПЦ був швидше неформальним союзником, аніж противником “безбожної влади”. Свою непоступливість Тихону було легко обґрунтувати та виправдати, адже й політика польської держави щодо Православної церкви також була далеко не взірцевою.

У будь-якому випадку, як слушно зауважив у свій час Олександр Лотоцький, “польське питання” стало для Московського патріархату своєрідним продовженням “українського”: в обох випадках спроби урядів налагодити співпрацю з Москвою та отримати від неї дозвіл на автокефалію зустріли категоричну відмову¹⁰⁷.

І навіть т. зв. “широка автономія” для православних церков в Україні та Польщі “конструювалася” таким чином, щоб зберегти максимум можливостей для втручання з боку патріарха. Адже, на відміну від ситуації в Фінляндії, Естонії та Латвії¹⁰⁸, Церкви в яких не могли претендувати на само-

¹⁰⁴ The Orthodox Eastern Church in Poland. Past and Present. – London, 1942. – P. 36.

¹⁰⁵ Тучков Євген (1892–1957) – у 1922–1929 рр. начальник 6-го секретного відділу Головного політичного управління (ГПУ), до компетенції якого входила боротьба з релігійними організаціями.

¹⁰⁶ Цит. за: *Митрофан (Шкурин), игумен*. Русская Православная Церковь и советская внешняя политика... – С. 171.

¹⁰⁷ *Lotocki A.* Kościół rosyjski na drodze do rewolucji. – Warszawa, 1938. – S. 11.

¹⁰⁸ Автономія для церков у цих країнах, особливо коли її очолював єпископ-росіянин, не сприймалась патріархом Тихоном як небезпека для єдності РПЦ. Наприклад, повідомляючи архієпископа Серафима (Лук’янова) (24 лютого 1921 р.) про надання цього статусу Православній церкві у Фінляндії, він відзначив: “Особенно страшного ничего нет, и Господь нас врозумляет. Мне только кажется, что усилено домагающиеся автокефалии какраз впадают в нашу прежнюю ошибку, смешивая Божеское и вечное с человеческим, временным, земным... Не то теперь нужно и именно в единении, согласованом действовании и братской любви – сила”. Цит. за: Русская Православная Церковь в советское время: Материалы и документы по истории взаимоотношений между государством и церковью / Сост. Г. Штриккер. – М., 1995. – Кн. 1. – С. 140–141.

Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві...

стійне існування, в Україні (станом на 1918 р.) чи у Польщі (станом на початок 1920-х рр.) існували необхідні передумови для створення власних Помісних церков.

* * *

Публікуємо документи, що збереглися у двох справах з архіву Міністерства ісповідань та народної освіти (Sygn. 1003 “Informacje o Cerkwi Prawosławnej w Polsce dla zagranicy i okazujące się zagranicą o Polsce”; Sygn. 1027 “Sprawy osobowe biskupów (t. 3)”).

Документи подаються відповідно до норм сучасної російської та польської орфографії. Збережено особливості авторського написання слів з великої літери (“Владыка”, “Архиепископ”, “Экзарх”), а також обидва варіанти написання польськими дипломатами слів “автокефалія” (“autocefalja” та “autokefalja”) та “патріарх” (“Patjarcha” та “Patriarcha”). Очевидні опіски/опечатки виправлено без застережень, а також розкрито загальноприйняті скорочення. Текстологічні коментарі до документів подаються в посторінкових виносках, позначених зірочками (*).

ДОКУМЕНТИ

№ 1

*Лист архієпископа Георгія (Ярошевського)
до патріарха Тихона (Беллавіна), 6 вересня 1921 р.*

Ваше Святейшество, Святейший и Дорогой Владыка!

Наблюдая обстановку и условия, в которых протекает церковная жизнь в Польше, я позволю обратиться к Вам с этим письмом.

В жизни православных епархий в Польше нет объединяющего центра, каждая епархия живёт своею особою жизнью, не зная центрального руководящего начала. В случае необходимости, в тех или других обстоятельствах обратиться к Польской власти, или в том случае, когда польское правительство желает обсудить те или другие вопросы, касающиеся церковной жизни православной всей Польши, – это отсутствие объединяющего центра весьма чувствуется и имеет вредные последствия для правильного развития жизни Православной церкви в Польше.

Различные части Православной церкви в Польше подлежат ведению различных высших церковных властей: украинская часть зависит от Украинского Собора Епископов¹, другая часть состоит в сыновьей зависимости от Вашего Святейшества, но не имея правильного сношения с Вами, не может своевременно принимать те или другие меры к устроению церковной жизни в Польше.

Наконец, в последнее время, претендует на власть в Православной церкви в Польше так называемое Высшее церковное управление за границей², – якобы действующее с Вашего благословения и утверждения. Польское правительство ни в коем случае не может допустить вмешательства в дела Православной церкви в Польше Высшего церковного управления за границей, как равно не может мириться с вмешательством в эти дела Украинского Собора епископов, назначившего епископом Дубенским архимандрита Смарагда³.

В этих условиях, по моему мнению, наилучшим выходом из создавшегося положения было бы учреждение в Польше Особого Высшего церковного управления, по своему значению равноправного и параллельного Высшему Церковному Управлению заграничными церквами в Европе, независимого в своей деятельности, в состав которого входили бы все правящие епархиальные (или их заменяющие) архиереи Польши, под председательством Старейшего. Это Высшее церковное управление (или Синод) могло бы урегулировать церковную жизнь православных в Польше, представляло бы собою солидную силу в защите и охране церковных интересов пред польским правительством, внесло бы соответствие в епархиальное управление во всей Польше. Это особенно необходимо теперь, когда Польское правительство желает идти навстречу нуждам Православной церкви.

Эти свои соображения в интересах развития и упорядочивания церковной жизни в Польше, я почтительнейше и сыновне повергаю на благовоззрение Вашего Святейшества.

Вместе с сим долг имею сообщить, что Польское правительство, с разрешения которого я прибыл в Варшаву, ввиду замещения Пинско-Новогрудской кафедры преосвященным епископом Пантелеймоном, предложило мне временно управлять Варшавской епархией, вместо епископа Владимира Белостоцкого, управлявшего доселе названной епархией.

По поручению того же правительства, на указанное управление я почтительнейше испрашиваю благословение Вашего Святейшества.

О настоящем прошу уведомить меня через Польское посольство в Москве.

Викарный епископ Сергей не признаётся в своих правах, как назначенный без сношений с польским правительством.

Это письмо, как и раньше написанное, я посылаю через польского посла в Москве г. Филипповича.

Испрашивая Святых молитв Ваших и благословения
Имею честь быть Вашего Святейшества нижайшим послушником
Архиепископ Георгий, бывший Минский
24 августа – 6 сентября 1921 года
Варшава,
православная церковь Марии Магдалины.

ААН. – MWRiOP. – Sygn. 1003. – К. 72. Рукопис, копія.

№ 2

*Лист патріарха Тихона (Беллавина) до архієпископа Георгія (Ярошевського),
27 вересня 1921 р.*

Высокопреосвященнейший Владыко

На днях получено Ваши письма Варшавские, а письмо из Бари через Финляндию не дошло.

Не так давно арестован Архиепископ Варшавский Серафим и присудили его к двум годам в Архангельскую губернию (пока он ещё находится в Москве). Посему мы подтверждаем поручение данное Вам польским правительством управлять Варшавской епархией и Холмской, и нарекли Вас Экзархом Польши.

Ещё при Архиепископе Серафиме мы создали окружные польские епархии и дали широкою автономию Польской Православной Церкви. Что же касается авто-

Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві...

кефалии, то таковую может дать только Собор, а не высшее церковное управление, да и в Польше православные – русские, а не поляки и российского патриарха признают Экзархом даже карпатороссы в Америке⁴. Притом широкая автономия при нынешних наших сношениях мало чем отличается от автокефалии.

Прошу Вас разъяснить всё это Польскому Правительству и не настаивать теперь же на автокефалии. От посягательства Украинского Синода и Заграничного церковного управления мы Вас оберегаем.

На счёт Дубенского викариата нужно предварительно сделать сношение с польским правительством и архимандрита Смарагда, предназначенного в Дубенские викарии мы назначаем Слуцким епископом, викарием Минской епархии в “Большевизии”⁵.

“Заграничное управление” хорошо в смысле архиерейского совещания, а в смысле административном, ему, строго говоря, нечем управлять ибо заграничные церкви имеют своё управление в лице архиепископа Евлогия⁶.

Похлопочите о признании преосвященного Пантелеймона и преосвященного Сергия – мы лишены были возможности сноситься с польским правительством при назначении их.

Потребуйте возврата церковных вещей, вывезенных из епархий Царства Польского и Холмской, и пропуск священников, желающих возвратиться на службу.

Прошу Ваших молитв и с братской любовью остаюсь Вашего Высокопреосвященства покорнейший послушник
Патриарх Тихон
14/27 сентября

ААН. – MWRiOP. – Sygn. 1027. – К. 295–296. Машинопис, копія.

№ 3

*Лист керівника дипломатичної місії Республіки Польща
в Радянській Росії Тита Филиповича⁷
до міністра ісповідань та народної освіти, 20 вересня 1922 р.⁸*

Poselstwo Polskie w Moskwie
#85/I

Otrzymują:

- 1) Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Wydział Wschodni
- 2) Pan Minister Wyznań religijnych i Oświecenia* publicznego

Moskwa, dnia 20 września 1921

Poufne

Do Pana Ministra Wyznań religijnych i Oświecenia publicznego

Byłem dziś, we wtorek 20-go, u patriarchy Tichona. Zapytał mnie wprost, czy Rząd Polski zgodzi się na projekt autonomii Cerkwi Prawosławnej w Polsce, jaki został przedłożony przez Serafima.

Odpowiedziałem, że jeśli Serbowie w Austrii mieli swą Cerkiew autokefaliczną⁹, jeśli teraz Łotwa żąda autocefalji¹⁰, to jest rzeczą naturalną, że Polska, będąca dziś pod

* На документі – відбитки печаток канцелярії Міністерства ісповідань та народної освіти, з позначеннями, що лист отримано 24 вересня 1921 р.

względem ilości prawosławnych, drugim państwem po Rosji, również zadowolić się może tylko autokefalia. Patriarcha Tichon odpowiedział, że on sam tu nic zrobić nie może, gdyż ustalenie nowej autokefalicznej Cerkwi wymagałoby postanowienia Soboru, a również uznania przez inne Cerkwi autokefaliczne. Narazie uważał przeto za najlepsze wyjście, gdyby w Warszawie pozostał tymczasowo zarządzającym biskup Jerzy; Serafim, skazany na wygnanie do Archangielska, po dwóch latach stamtąd powróci, więc tymczasem, przez te dwa lata niech rzeczy zostają po staremu i niech Jerzy załatwia sprawy bieżące z rządem w Warszawie.

Przyjąłem do wiadomości to oświadczenie. Pozatem, o ile reewakuacja by ruszyła, obiecałem, że zwrócimy uwagę na własność Cerkwi prawosławnej w Polsce, a znajdującą się obecnie w Rosji.

T. Filipowicz.

Charge d' Affaires
Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie

AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1003. – K. 51–52. Машинопис, оригінал.

№ 4

*Лист Патріарха Тихона (Беллавіна) до керівника дипломатичної місії
Республіки Польща в Радянській Росії Тита Филипівича, 22 вересня 1921 р.*

Милостивый Государь, господин посланник!

В продолжении последних четырёх лет я не имел никаких сведений о положении Православной церкви в Польше и был лишён возможности войти в сношение с польским правительством, а потому приветствуя ныне Ваше прибытие в Москву, покорнейше прошу не отказать мне в передаче польскому правительству от меня некоторых вопросов и дел, касающихся Православной церкви в Польше.

Как только сформировалось первое правительство Польши и прибыл в Москву польский посол Р. И. Ледницкий¹¹, я немедленно переслал через него в Варшаву официальное уведомление о состоявшемся, по смерти бывшего Архиепископа Варшавского Николая¹², назначении на Варшавскую кафедру Архиепископа Серафима (Чичагова), одного из старших иерархов в русской церкви, известного многим представителям польского общества по его светской и духовной службе, а также польскому колу, в виду того, что он был членом Государственного Совета. Архиепископ Серафим, со своей стороны, предпринимал самые энергичные хлопоты о получении от польского правительства разрешения на приезд в г. Варшаву с несколькими священниками и об реэвакуации церковного имущества польских православных церквей. Но это дело, направленное послом Р. И. Ледницким к окончанию его, прервано произошедшей переменой министерства в Польше, отъездом посла Ледницкого из России и начавшейся войной между Польшей и Россией. Так я потерял возможность через архиепископа Серафима осведомиться о желании и планах польского правительства, относительно реорганизации Православной церкви.

Между тем, сами обстоятельства настоятельно требовали некоторых мероприятий, ибо пределы польского государства значительно расширились. Когда начало выясняться, что в состав польского государства войдут несколько православных епархий, то русский Священный Синод со мною вместе утвердил Проект об образовании в Польше одного митрополичьего церковного округа по примеру существующей церковной организации Католической церкви в России, но не опубликовал

Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві...

постановления до получения Архиепископом Серафимом на то согласия Польского правительства по его прибытии в Варшаву, что ожидалось нами с большим нетерпением. Когда же происходили переговоры мирных делегаций в городе Риге¹³, то Минское и Холмское епархиальные начальства возбудили вопросы о назначении преосвященных викариев на Холм и Новогрудок, так как предстояла передача этих местностей польскому государству по заключению мирного договора и требовалось в виду их отделения от России назначение туда епископов. На этом основании я и Священный Синод поспешили до заключения мирного договора назначить настоятеля Яблочинского монастыря Архимандрита Сергия епископом Бельским, викарием Варшавско-Холмской епархии, который бы мог вступить в управление этой епархией до прибытия архиепископа Серафима, а из отдельных уездов Минской епархии – Новогрудского и Пинского, образовали самостоятельную епархию, с назначением на неё епископа Пантелеймона, проживавшего тогда в городе Вильне. Но ни посвящение архимандрита Сергия во епископы, ни прибытие епископа Пантелеймона в город не могли состояться своевременно, так как не было никакой возможности эти распоряжения сообщить тогда надлежащим лицам, и хиротония епископа Сергия, а также вступление епископа Пантелеймона в управление Новогрудской епархией произошли несколько позднее, что дало повод польскому правительству предположить, что это свершилось без предварительного сношения моего с ним.

Я вполне надеюсь, что польское правительство, хорошо осведомлённое о нашем положении и всех непреодолимых затруднениях, которые были и ещё существуют ныне для сношений моих с ним и православных епархий, находящихся в пределах польского государства, не сочтёт всё произошедшее за несоблюдение нами принятых дипломатических сношений между иностранными государствами, а лишь за невольное недоразумение, вызванное силою пережитых чрезвычайных обстоятельств.

Лично я долго прослужил в польском крае¹⁴, всегда был преисполнен братскими чувствами к населению и, позволю себе надеяться, что теперь между нами могут быть лишь самые добрые и искренние отношения.

В виду вышеизложенного испрашиваю согласие польского правительства:

1. На скорейшее прибытие в город Варшаву старшего православного иерарха Архиепископа Варшавского и Холмского Серафима как назначенного до окончательного формирования польского государства на эту кафедру.

2. На управление Владыкой Серафимом митрополичьим церковным округом, в который должны войти епархии, как существующие, так и которые будут впоследствии открываться в Польше по нужде и с позволения польского правительства. Каждая самостоятельная епархия Православной церкви пользуется на основании священных канонов значительной автономией и имеет общецерковную и нравственную связь с высшей церковной властью. Обычно Священным Синодом и мною совершаются лишь назначения и жалуются высшие награды, но что касается назначения в иностранные государства, то они всегда совершались лишь с согласия надлежащих правительств.

Следовательно, самостоятельность епархии, находящейся в иностранном государстве, ещё и превышает по своим правам соответствующую обычную. Но если Польское правительство и местная православная иерархия признают желательным выработать некоторые преимущества, необходимые для управления заграничными епархиями, то со стороны Священного Синода и моей, польское правительство встретит лишь полную готовность идти навстречу всем каноничным пожеланиям.

Андрій СТАРОДУБ

Вполне уверен, что польское правительство одного со мною мнения: справедливость требует, чтобы Православная церковь в Польше пользовалась теми же правами, которые имеет Католическая церковь в России и на этом должны основываться наши братские отношения, необходимые для упрочения церковного мира и успокоения населения.

3. На признание: а) епископа Сергия Бельского викарием и временно управляющим Варшавско-Холмской епархией, как назначенного к хиротонии до заключения мирного договора и присоединения Холмской губернии к Польше; б) епископа Пантелеймона правящим Новогрудской епархией, образованной до заключения мирного договора из уездов Минской губернии, присоединённых по договору к Польше.

Прошу также о скорейшей эвакуации, в одной из первых очередей, церковно-богослужебного имущества польских православных храмов, находящихся в Москве, и архива бывшей Варшавской консистории, заключающегося в метрических книгах, то есть актах о рождении и бракосочетании православного населения, в котором оно, конечно, крайне нуждается.

4. На прибытие вместе с Архиепископом Серафимом трёх священников с их семействами – рождённых, воспитанных и всегда живших в Польше и эвакуированных во время войны: протоиерея Лицева¹⁵, настоятеля Вольской кладбищенской церкви в городе Варшаве, протоиерея Шингарёва¹⁶, ключаря Кафедрального собора, и священника Николая Карпович¹⁷ – правителя дел бывшей консистории, а также двух лиц, состоящих при архиепископе: эконома архиерейского дома архимандрита Филарета¹⁸ и личного его секретаря Ф. И. Кулешева¹⁹.

Все эти вопросы требующие скорейшего разрешения, я надеюсь, не встретят никаких препятствий со стороны польского правительства и Вы, господин Посланник, не затруднитесь привести с собою из Варшавы благоприятные нам ответы.

Примите мои уверения в совершенном моём почтении и преданности

Ваш покорный слуга

Тихон, патриарх Московский и всея Руси

22.9.1921

Москва

ААН. – MWRiOP. – Sygn. 1003. – К. 49–51. Машинопис, оригинал.

№ 5

*Лист Повіреного у справах Республіки Польща в Радянській Росії
Романа Кноля²⁰ до Міністерства закордонних справ Республіки Польща*

Poselstwo Polskie w Moskwie

#115/T.

Odpis

Poufne

Moskwa, 30 września 1921

Do Ministerstwa Spraw Zagranicznych
w Warszawie

Poselstwo w załączeniu przesyła pisma i ich odpisy otrzymane od Patriarchy Tichona oraz kopię jego prywatnego listu do arcybiskupa Jerzego*, prosząc o natychmiastowe doręczenie powyższych pism adresatom.

* Див. документ № 2.

Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві...

Poselstwo pozwala sobie zwrócić uwagę na ustęp listu Patrjarchy, w którym pisze on do arcybiskupa Jerzego, "że autocefalji narazie dać jeszcze nie może". Słowo "narazie" i tłumaczenie zgodne z rzeczywistością, że kwestja autocefalji zależy nie od Patrjarchy, ale od Soboru, którego zwołać obecnie niepodobna, dowodzą, że z uprzednie referowanym przez Poselstwo, przy pomocy systematycznej presji oraz podtrzymania jaknajlepszych stosunków z patrjarchatem uda się całkowitą zgodę jego na nasze postulaty osiągnąć. Takie pokojowe załatwienie sprawy pociągnęłoby za sobą te korzyści, iż z jednej strony gwarantowałyby od możliwego rozłamu wśród prawosławnych w Polsce na gruncie waśni pomiędzy zwolennikami moskiewskiego patriarchatu, a popieranymi przez Rząd biskupami, z drugiej strony dawałoby nam rozwinięcie przyjaznych stosunków pomiędzy Rządem Polskim a sferami prawosławnymi w Rosji, które z czasem odegrać jeszcze mogą pewną rolę, tymbardziej, że wpływ ich wśród inteligencji i kupiectwa wzgógł się znacznie w ostatnich czasach.

Ważnem jest także, żeby arcybiskup Jerzy rozumiał dokładnie, że jego stanowisko zależy wyłącznie od Rządu Polskiego, że przyjazny stosunek do niego Patrjarchy jest wyłącznie owocem kroków naszego Rządu i że najmniejsza nielojalność jego w stosunku do nas, może go osiągnięcia tego stanowiska i poparcia Patrjarchy pozbawić.

Podpis R. Knoll.

AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1027. – K. 299. Машинопис, копія.

№ 6

*Лист повіреного у справах Республіки Польща в Радянській Росії
Романа Кноля до Міністерства закордонних справ Республіки Польща,
29 листопада 1921 р.*

Poselstwo Polskie w Moskwie
#259/I

Odpis

Moskwa, dnia 29 listopada 1921
Do Ministerstwa Spraw Zagranicznych
Wydział Wschodni
w Warszawie

Mieliśmy wczoraj dłuższą rozmowę z Patriarchą Tichonem w rezultacie której zajął on w dwóch sprawach, które poruszyłem, stanowisko następujące:

1) Gotów on napisać do Jerzego list, w którym oświadczy mu, że on osobiście nie ma przeciwko autokefalji, formalnie zaś nie może sprawy tej obecnie załatwić ze względu na trudność zwołania Soboru. Odpis tego listu złoży on nam, żebyśmy się mogli nań powoływać.

2) W zasadzie godzi się na mianowanie Jerzego metropolitą en regle. Pragnie on tylko oszczędzić miłość własną Serafima, który jest przez bolszewików więziony i dlatego prosi nas o pomoc w spowodowaniu zrzeczenia się dobrowolnego ze strony Serafima. Myśle, że to zrobimy. Nie gwarantuje, że nominacja Jerzego nastąpi w dzień jubileuszu²¹, niemniej przeto jest ona w najbliższym czasie zapewnioną.

Rozstaliśmy się w nastroju bardzo kordialnym.

Roman Knoll
Charge d'Affaires
Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie

AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1003. – K. 54. Машинопис, копія.

Андрій СТАРОДУБ

№ 7

*Лист патріарха Тихона до повіреного у справах Республіки Польща
в Радянській Росії Романа Кноля, 30 січня 1922 р.*

Патриарх
Московский и всея России

Господину поверенному в делах Польской республики в Москве*
Вследствии Декларации Вашей от 20-го января сего года за № 239 имею честь
просить Вас довести до сведения польского правительства следующее:

Архиепископ Варшавский Серафим, освобождённый 2 (15) января из заключения, в виду происходящих за последние месяцы событий в церковной жизни Варшавской епархии, возбудил ходатайство об увольнении его от управления названной епархией.

Вследствие сего Архиепископ Серафим мною и Священным Синодом 14 (27) сего января уволен, согласно прошению, от управления Варшавской епархией на покой, с предоставлением ему избрать, по личному усмотрению, места жительства для себя.

Вместе с этим, ввиду выработанного Высшим Церковным Управлением «Положения об управлении Православной церковью в пределах польского государства», по каковому Положению Преосвященному, управляющему Варшавскою епархией, присваивается титул митрополита, и во внимание к сообщённому в Вашей Декларации пожеланию польского правительства, Преосвященный Архиепископ, бывший Минский Георгий, управляющий ныне Варшавскою епархией, назначен ныне митрополитом Варшавским, с предоставлением ему права ношения белого клобука с крестом и креста на митре и с поручением ему временного управления и Холмскою епархией.

Января 17/30 дня
1922 года
№ 57

AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1027. – К. 303. Машинопис, копія.

* На документі відбитки печаток канцелярії Міністерства ісповідань та народної освіти, з позначенням, що лист отримано 23 лютого 1922 р.

Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві...

№ 8

Лист Міністерства закордонних справ до Міністерства ісповідань та народної освіти з переказом змісту повідомлення від посольства Польщі в Москві щодо результатів переговорів з патріархом Тихоном, 11 квітня 1922 р.

Ministerstwo spraw zagranicznych

#D. 1/750

Przy odpowiedzi należy się powoływać się na powyższą liczbę

Odpowiedź na pismo ...

W sprawie* ...

Do Ministerstwa Wyznań religijnych i Oświacenia publicznego

W miejscu**

Warszawa, 11 kwietnia 1922 r.

Tajne

Ministerstwo spraw zagranicznych zostało powiadomione przez Poselstwo Polskie w Moskwie, iż Patriarcha Tichon wciąż opiera się autokefalji w Polsce. Obecnie obrał taktykę wynajdywania najróżniejszych trudności w wprowadzeniu autokefalji, skarg na metropolitę Jerzego, np. że ten za surowo postąpił według Pantelejmona²² i przez to przewleknięcia w nieskończoność całej sprawy.

Nowe jego żądania są:

1) Aby otrzymał oficjalnie pismo od Rządu Polskiego (ewentualnie od kogoś przez Rząd Polski do tego upoważnionego), że Statutu, który został opracowany przez Patriarchę i przez Synod²³ dla Cerkwi Prawosławnej w Polsce, Rząd Polski w żadnym razie nie zapobiega;

2) Patriarcha żąda, aby Sobór Prawosławnych duchownych w Polsce wypowiedział się za autokefalją.

Wobec takiego ciągłego przewleknięcia sprawy, zapewnienie Tichona o jego dobrej woli i prędkim porozumieniu się z Rządem Polskim nie mogą budzić zaufania.

Naczelnik Wydziału

Podpis***

AAN. – MWRiOP. – Sygn. 1003. – K. 57. Машинопис, оригінал.

КОМЕНТАРИ

1. Священний Собор/Синод єпископів всієї України – вищий орган управління Православної церкви в Україні, створений згідно з рішеннями Всеукраїнського Собору 1918 р. Діяв у листопаді 1918 – лютому 1919 рр., відновив роботу 15 (28) лютого 1921 р. Див. детальніше: *Стародуб А.* Проблема статусу Російської Православної Церкви в Україні в 1918–1921 рр. // *Просемінарії. Історія Церкви, науки і культури.* – К., 1998. – Вип. 2. – С. 202–212.

2. Вище церковне управління за кордоном – вищий орган виконавчої та судової влади Російської православної церкви за кордоном, який існував з листопада 1920

* Позначення відсутні.

** На документі відбитки печаток канцелярії Міністерства ісповідань та народної освіти, з позначенням, що лист отримано 25 квітня 1922 р.

*** Підпис нерозбірливий.

по вересень 1922 рр. Детальніше про взаємини патріарха Тихона та ВЦУ за кордоном див.: Сафонов Д. Святитель Тихон и Русская Православная Церковь за границей в 1922–1925 гг. // Православная Церковь и государство в исторической судьбе России: Матер. IV Всероссийской научно-богословской конф. “Наследие преподобного Серафима Саровского и судьбы России”. – Нижний Новгород, 2008. – С. 311–329; Новые документы по истории взаимоотношений между Патриархом Тихоном и Карловацким Синодом / Публикация А. А. Кострюкова, Н. Ф. Тягуновой // Вестник ПСТГУ. – 2008. – Вып. 3 (28) – С. 119–125.

3. Собор єпископів всієї України 28 лютого 1921 р. задовольнив клопотання єпископа володимир-волинського Фадея (Успенського) і вирішив створити Дубенське вікаріатство Волинської єпархії, номінувавши на єпископа дубенського архимандрита Смарагда (Латишенкова). Див.: ЦДАВО України. – Ф. 1072. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 4. Виписка з протоколу засідання Священного Собору єпископів всієї України від 28.02.1921.

4. “Карпаторосами” називали вихідців із Закарпаття (українців-русинів, які переходили з Греко-католицької до Православної церкви). У 1916 р. в рамках Російської православної місії у Північній Америці було створено спеціальне вікаріатство для цих “карпаторосів” на чолі з єпископом Стефаном (Дзюбаєм).

5. Про номінацію архимандрита Смарагда на слущку кафедру і проблеми, пов’язані з його хіротонією див.: *Żeleźniakowicz S., ks. Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej Polskiej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa 1918–1939 // Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.* – 1986. – № 1–2. – S. 49.

6. Архієпископ Євлогій був призначений керуючим усіма західноєвропейськими парафіями РПЦ з 8 квітня 1921 р. Див.: Акты Святейшего Тихона... – С. 174.

7. Филипович Тит (Filipowicz Tytus, 1873–1953) – польський політик та дипломат. Перший повірений у справах Речі Посполитої в Радянській Росії. Докл. див.: *Kornat M. Posłowie i ambasadorzy polscy w Związku Sowieckim (1921–1939 i 1941–1943) // Polski Przegląd Dyplomatyczny.* – 2004. – № 5 (21). – S. 129–138.

8. З 20 вересня 1921 р. посаду міністра ісповідань займав Антоній Паніковський. Він же був і прем’єр-міністром. Филипович, відправляючи лист, ще не знав, хто займе посаду міністра, тому в листі не вказано імені адресата (в іншому випадку, він був би адресований прем’єру).

9. Про устрій православних церков в Австро-Угорщині див.: *Воскресенский Г. Православные славяне в Австро-Венгрии. I. Карловацкая митрополия. II. Буковинско-Далматинская митрополия. III. Босно-Герцеговинские митрополии.* – СПб., 1913.

10. З’їзди представників православних парафій Латвії, які відбулися 25–27 лютого та 25–26 серпня 1920 р., постановили, що в основу утворення та устрою Латвійської Православної церкви має бути покладено положення про її самостійність та незалежність. Докл. див.: *Озолиньш К. Положение Латвийской Православной Церкви в 20-е годы XX века // Православие в Латвии: Исторические очерки.* – Рига, 1997. – Вып. 2. – С. 13–29; *Сидяков Ю. Православие в Латвии в 20–30-е гг. XX века // Seminarium hortus humanitatis* (режим доступу: <http://shh.neolain.lv/seminar14/sidakof.pravoslavie.htm>). Відвідано 01.03.2013).

11. Ледніцький Олександр Робертович (Aleksander Lednicki, 1866–1934) – російський та польський громадський та політичний діяч. У 1918 р. – представник Регентської ради Польського Королівства в Росії.

12. Миколай (Зіоров, 1851–1915) – архієпископ варшавський у 1908–1915 рр.

Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві...

13. Мирний договір, підписаний у Ризі 18 березня 1921 р. представниками РРФСР і УСРР, з одного боку, та Польщі – з другого, формально закінчив польсько-радянський збройний конфлікт 1919–1920 рр. Переговори тривали із серпня (безпосередньо в Ризі – з вересня) 1920 р.

14. Йдеться про 1892–1898 рр., коли Тихон (Беллавін) був ректором Холмської духовної семінарії та єпископом люблінським (вікарієм Варшавсько-Холмської єпархії). Див. про цей період життя майбутнього патріарха: *Шабанова Т.* Деятельность архимандрита Тихона на посту ректора Холмской духовной семинарии по материалам Холмско-Варшавского епархиального вестника 1892–1897 гг. // Известия Томского политехнического университета. – 2012. – № 6. – С. 167–172.

15. Ліцев Олександр, протоієрей – випускник Санкт-Петербурзької духовної академії 1898 р., член варшавської єпархіальної училищної ради (“Духовенство Варшавской епархии на 1907 год”. Режим доступу: <http://www.petergen.com/bovkalosp/warsz1907.html>. Відвідано 01.03.2013).

16. Шингарьов Василь (1870–?), протоієрей – випускник Київської духовної академії, законовчитель 1-ї Варшавської жіночої гімназії, член Всеросійського Собору 1917–1918 рр. від Варшавської єпархії.

17. Карпович Микола (?–1959), священник. Під час Першої світової війни служив у відомстві протопресвітера військового та морського духовенства.

18. Філарет, архімандрит – економ Варшавського архієрейського дому.

19. Кулешов Ф. І. – вихованець і помічник архієпископа Серафима. У слідчій справі Чичагова збереглося клопотання на ім'я М. Калініна (20 вересня 1921 р.) дочки Серафима з проханням замінити “место высылки более близким городом и задержать высылку, чтобы собрать теплые вещи и разрешить следовать не по этапу, а в сопровождении воспитанника Ф. И. Кулешова”.

20. Кноль Роман (Knoll Roman, 1888–1946) – польський дипломат, повірений у справах Республіки Польща в РРФСР у 1921–1924 рр. Про цей період діяльності Кноля див.: *Bartoszewicz H.* Okres rosyjski w karierze dyplomatycznej Romana Knolla (cz. I–II) // *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej.* – 2004. – Т. 39. – С. 61–84; 2005. – Т. 40. – С. 63–81.

21. Ймовірно йдеться про день народження Георгія (Ярошевського), який припадав на 1 грудня за григоріанським календарем.

22. Огляд документів з архіву міністерства ісповідань та народної освіти, в яких йшлося про переміщення єпископату у 1921–1923 рр. див.: *Żeleźniakowicz S., ks.* Z historii polskiego Kościoła prawosławnego w okresie międzywojennym (1918–39) // *Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.* – 1981. – № 4. – С. 42–52; 1982. – № 1. – С. 91–101; № 2. – С. 13–22.

23. Йдеться про “Положение об управлении Православной Церковью в пределах польского государства”.

Андрій Стародуб (Київ). **Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві та патріархом Тихоном (Беллавінім) у справі статусу та юрисдикції Православної церкви в Польщі (вересень 1921 – квітень 1922 років).**

Стаття присвячена аналізу перебігу переговорів щодо статусу та юрисдикції Православної церкви в Польщі, що їх проводив польський уряд з московським патріархом Тихоном у 1921–1922 рр. На основі залучення широкого кола архівних документів описано особливості позиціонування сторін на різних етапах переговорного процесу, визначено межі можливих компромісів та висловлено припущення щодо причин провалу

діалогу. У додатку до статті опубліковано низку документів (листи патріарха Тихона, митрополита Георгія (Ярошевського), очільників польської дипломатичної місії у Москві Тита Филиповича та Романа Кноля).

Ключові слова: Православна церква в Польщі, патріарх Тихон (Беллавін), митрополит Георгій (Ярошевський), автокефалія.

Андрей Стародуб (Киев). **Переговоры польского дипломатического представительства в Москве и патриарха Тихона (Беллавина) по вопросу статуса и юрисдикции Православной церкви в Польше (сентябрь 1921 – апрель 1922 годов).**

В статье анализируется ход переговоров по вопросу статуса и юрисдикции Православной церкви в Польше, которые состоялись в 1921–1922 гг. между польским правительством и московским патриархом Тихоном (Беллавиным). На основе широкого круга архивных источников описаны особенности позиционирования сторон на разных этапах переговорного процесса, определены границы возможных компромиссов, а также высказано предположение относительно причин провала диалога. В приложении к статье опубликован ряд документов (письма патриарха Тихона, митрополита Георгия (Ярошевского), руководителей польской дипломатической миссии в Москве Тита Филиповича и Романа Кноля).

Ключевые слова: Православная церковь в Польше, патриарх Тихон (Беллавин), митрополит Георгий (Ярошевский), автокефалия.

Andrii Starodub (Kyiv). **The Negotiations in Moscow of the Polish Diplomatic Mission with Patriarch Tikhon (Bellavin) on the Status and Jurisdiction of the Orthodox Church in Poland (from September 1921 to April 1922).**

The 1921–22 negotiations between the Polish government and the Moscow Patriarch Tikhon (Bellavin), that are concerned with the status and jurisdiction of the Orthodox Church in Poland, are analyzed in this paper. Based on a wide range of archival sources, the author describes positions of the parties at different stages of the negotiations, defines the boundaries of compromises, and presents ideas concerning the reasons for failure of this dialogue. The author also publishes letters of Patriarch Tikhon, Metropolitan Georgii (Yaroshevskii), Polish diplomats Titus Filipowicz, Roman Knoll, and other documents.

Key words: Orthodox Church in Poland, Patriarch Tikhon (Bellavin), Metropolitan Georgii (Yaroshevskii), autocephaly.